

**ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОЧИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ**

Ба ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 809.155.0 (575.3)

**ТУРСУНОВА
МУНАВВАРА АЪЗАМОВНА**

**ТАҲҚИҚИ ЛИНГВИСТИИ ТОПОНИМИЯИ
ВОҲАИ СУРХОН**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои
филология аз рӯи ихтисоси 10.02.01.–Забони тоҷикӣ

Душанбе – 2023

Диссертатсия дар кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни ба анҷом расидааст.

Роҳбари илмӣ:

Ҳомидов Дилмурод Рачабович –
доктори илмҳои филология, профессор

Муқарризони расмӣ:

Офаридаев Назрӣ
доктори илми филология, профессори
кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи
давлатии Хоруғ ба номи Моёншо
Назаршоев

Тураев Бурҳон Бузургович
номзади илми филология, ходими
пешбари илмии Институти забон ва
адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Муассисаи тақриздиханда:

Донишгоҳи байналмилалии забонҳои
хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим
Улуғзода

Ҳимояи диссертатсия «26» июни соли 2023, соати 13⁰⁰ дар ҷаласаи шурои диссертатсионии 6D.KOA-068-и назди Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни (734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121) баргузор мегардад.

Бо мазмуну мухтавои диссертатсия дар китобхонаи илмӣ ва сомонаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни (734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121, [www. tgpu. tj](http://www.tgpu.tj)) шинос шудан мумкин аст.

Автореферат рӯзи ____ _____ соли 2023 фиристода шуд.

Котиби илмӣ
Шурои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои филологӣ, дотсент

Каримова Д. Н.

МУҚАДДИМА

Дар кори диссертатсионӣ топонимҳо ё ҷойномҳои яке аз мавзёҳои таърихӣ, ки бо номи воҳаи Сурхон дар харитаҳои таърихӣ ва ҷуғрофӣ сабт ёфтааст, аз нигоҳи маъно, пайдоиш, густариш, мансубияти забонӣ ва сохти таркибашон мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирифтааст.

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Баррасиву таҳқиқи ҷойномҳои ин ё он мавзеи таърихӣ аҳаммияти ҳам назариявӣ ва ҳам амалиро молик буда, тавассути омӯзиши онҳо бисёр масъалаҳои муҳимми таърихӣ, вижагиҳои луғавӣ ва дастурии ин ё он забон дақиқ мегардад. Аз ин ҷост, ки шаклгирӣ ва рушди бештари ҷойномҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ ё Мовароуннаҳр ба таҳаввули ҳаматарафаи забонҳои гурӯҳи эронии хонадони ҳиндуэронӣ, хосатан, ба забони форсии дарию тоҷикӣ, саҳт рабт дорад. Забони форсии дарию тоҷикӣ аз шумули забонҳои дорои таърихи қадим ва таркиби луғавии пурғаноманди ин сарзамин маҳсуб ёфта, зиёда аз ҳазор сол чун забони расмию коргузорӣ, илмию фарҳангӣ доништа шудааст. Гуфтаҳои мазкурро таҳқиқу баррасии илмию солҳои охири номшиносони Тоҷикистон, Русия, Узбекистон, Туркменистон, Қирғизистон, Қазоқистон ва Афғонистону Эрон, ки доир ба таърихи чандин ҷойномҳои таърихӣ Осиёи Марказӣ ба анҷом расонидаанд ва рисолаву китобҳо интишор намудаанд, собит месозанд.

Муҳаққиқону таърихдонон ва ҷуғрофидонону сайёҳони асри миёнагии тоҷиқу форс ва араб дар роҳи муайян кардани ҷойномҳои мавзеву сарзаминҳои мухталифи Осиёи Марказӣ, минҷумла, сарзамини Чағониён / Сурхон (ҳоло вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Узбекистон) ва дар гирд овардани ҷойномҳои мавзёҳои зикргардида фарҳангҳои ҷойном, осори алоҳидаи ҷуғрофии мухталифмавзӯ иншо карда, дар ин самт нақши бузурге гузоштаанд. Дар ин бобат номшиноси тоҷик Н. Офаридоев дар нигоштаи худ чунин баёни андеша кардааст: «Таълифоти ҷуғрофидонони қарнҳои IX-X, ки таҳти унвони «Илм ал-масолик ва-л-мамолик» ёд мешаванд, аз маъхазҳои муҳиму диққатҷалбкунандае барои омӯзишу баррасии ҷойномҳои таърихӣ Тоҷикистон ва дигар ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна маҳсуб мегарданд. Аз ҷумла, «Ал-масолик ва-л-мамолик»-и Асад ибни Хурдодбех [соли таълиф 864 м.], «Китоб-ал-хироч»-и Аҳмад ибни Яъқуб (соли таълифи 891 м.), «Мухтасари китоб-ул-булдон»-и Ибни Фақеҳ (соли таълиф 903 м.), «Ат-танбия в-аш шароф»-и Масъудӣ (соли таълиф 843 м.), «Ал-масолик в-ал-мамолик»-и Абуисҳоқ Иброҳими Истаҳрӣ (соли таълиф 951 м.), «Сурат-ул-арз»-и Ибни Ҳавқал (соли таълиф 978 м.), «Аҳсан-ат-тақосим»-и Макдисӣ (соли таълиф 983 м.), «Худуд-ул-олам минал Машриқ илал Мағриб» (соли таълиф 982 м.), «Осор-ул-боқия» ва «Китоб-ут-тафҳим»-и Абурайҳони Берунӣ ва монанди инҳо аз муҳимтарин таълифоти ин силсила маҳсуб меёбанд. Асарҳои яке аз муаллифони асри XIII Ёқути Ҳиравӣ дар таърихи топонимияи Шарқ мавқеи босазоеро ишғол мекунад»¹. Ҳамчунин, ба ин шумор метавон номи асарҳои зеринро низ зикр

¹ Офаридоев, Н. Ойконимҳои Вилояти Мухтори Кӯхистони Бадахшон // Н.Офаридоев. – Душанбе, 2001. – С.5-8.

кард, ки барои омӯзиши таърихи илми топонимияи тоҷик бузургтарин сарчашмаҳои бунёдии асримиёнагӣ маҳсуб меёбанд, аз ҷумла: «Форснома»-и Ибни Балхӣ, «Сафарнома»-и Носири Хусрави Кубоди-ёнӣ, «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ, «Таърихи Бухоро»-и Наршахӣ, таълифоти сафарномаҳои Алии Ҳамадонӣ, Сайид Ашрафи Чаҳонгард (Чаҳонгир) ва ғайра. Бо вучуди ин, доир ба масъалаи таҳқиқи маъноӣ, пайдоиш, густариш ва мансубияти забонию хусусиятҳои сохтори воҳаи Сурхон кори диссертационии алоҳида ба вучуд наомадааст, ки мубрамии мавзуи таҳқиқи моро таъмин намояд.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Топонимика чун шоҳаи илми алоҳидаи ономастика дар нимаи қарни ХХ дар асоси таълифи асарҳои пурқимату боарзиши муҳаққиқони ин соҳа роҳу шеваи муайянро пайдо карда, аз дастовардҳои номшиносии Русияву Аврупо баҳра бардошта, имрӯз дар рушду такомул аст. Мувофиқи маълумоти фарҳангҳои таҳассусӣ «топонимика (аз юн. **topos** – маҳал, макон ва **onuma** – ном), як ҷузъи ономастика буда, таъриху пайдоиш, инкишоф, маъною мундариҷа ва макони интишори номҳои ҷуғрофӣ (топонимҳо)-ро меомӯзад»¹. Аз ин ҷост, ки доир ба ҷойномҳои минтақаҳои гуногуни Осиёи Марказӣ дар осори ҷуғрофӣ, таърихӣ ва адабию фарҳангномаҳои дар асрҳои гуногун навишташуда маълумоти ҷолибе пайдо кардан мумкин аст. Чунончи, дар асари ҷуғрофии «Худуд-ул-олам» (асри XI) доир ба ҷойномҳо, муҳити ҷуғрофӣ, ҳайати этникӣ ва манбаъҳои зеризаминии мавзёҳои гуногуни ҷаҳон, аз ҷумла Мовароуннаҳр, маълумот дода мешавад, ки хеле ҷолиб буда, пеши хонанда нақшу тасвири воқеии он маҳал ҷилвагар мегардад². Луғату фарҳангҳо низ яке аз манбаъҳои муҳим барои маълумотгирӣ доир ба ҷойномҳо (маълумоти топонимӣ) маҳсуб меёбанд. Аз ин рӯ, маълум мегардад, ки топонимикаи тоҷик заминаи қавии илмиро соҳиб буда, дар тури садсолаҳо ташаккул ва инкишоф ёфта, дар ин соҳа асарҳои зиёде аз тарафи донишмандону адибон, ҷуғрофидонону сайёҳон навишта шудааст. Муҳаққиқон қорҳои дар ин соҳа баанҷомрасидаро ба се марҳила тасниф мекунанд, ки ба марҳилаи сеюм таълифоти донишмандони рус ва аврупоеро, ки дар замони шуравӣ нигошта шудаанд, метавон дохил кард. Таҳқиқоти дар ин марҳила баанҷомрасидаро низ аз рӯи муҳтавошон метавон ба ду гурӯҳ дастабандӣ кард: 1) асарҳои таълифнамудаи муаррихону номшиносон ва тоҷикшиносони Русияву Аврупо, ки дар бобати минтақаҳои гуногуни тоҷикшиносии Осиёи Марказӣ осори зиёде нигошта, манзури муҳаққиқон гардониданд; 2) асарҳои донишмандони зодаи Тоҷикистон, ки аз солҳои шуравӣ то кунун осори зиёде дар ин самт таълиф гардида, онҳо доир ба мавзёҳои таърихӣ минтақа маълумоти зиёде овардаанд.

Таълифоти таҳқиқоти академик В. В. Бартолд, топонимшиносон Э. М. Мурзаев, А. И. Попов, В. Л. Топоров, тоҷикшиносон М. С. Андреев, Л. В.

¹ Бобомуродов, Ш., Мухторов, З. Фарҳанги муҳтасари истилоҳоти забоншиносӣ // Ш.Бобомуродов, З.Мухторов. – Душанбе, 2016, с. 323

²Худуд-ул-олам. – Душанбе, 199. – С.69.

Ошанин, Е. М. Пешерова, лаҳҷашиносон В. С. Расторгуева, А. З. Розенфелд, Т. Н. Пахалина, В. С. Соколова, суғдшиносон О. И. Смирнова, А. Л. Хромов, В. А. Лившиц, А.А. Фрейман, М.Н. Боголюбов, Ж. Лазар ва чанде дигарон аз рӯи мазмуну мундариҷаашон мансуби гурӯҳи авваланд ва таълифоти ин донишмандон барои таҳқиқи манбаъҳои ин соҳа заминаи мусоид фароҳам меорад. Дар ин ҷо хидмати донишманди рус В. В. Бартольд, махсусан, дар баррасиву омӯзиши топонимҳои мавзёҳои гуногуни таърихии Осиёи Миёна, аз ҷумла воҳаи Сурхон, зикр кардан айнӣ муддаост ва таълифоти ӯ дар ин соҳа бунёди дониста мешавад. Дар таълифоти ӯ, тавре гуфтем, доир ба топонимҳои воҳаи Сурхон маълумоти муҳим ба назар мерасад, ки онҳо дорои арзиши зиёди таърихӣ аст¹. Дар таълифоти муҳаққиқи дигари минтақа Э. М. Мурзаев низ номвожаҳои воҳаи Сурхон мавриди баррасӣ қарор гирифтааст². Муҳаққиқи дигар З. А. Розенфелд баробари мавриди баррасӣ қарор додани вижагиҳои лаҳҷавии ин ё он мавзё, ҳамзамон доир ба ҷойномҳои ин минтақаҳо низ дар таълифоти худ ибрази андеша кардааст³. Ҷамчунин, муҳаққиқони дигар, чун О. И. Смирнова, А. Л. Хромов ва чанде дигарон дар таҳқиқи омӯзиши ҷойномҳои минтақа, хосатан таҳқиқи баррасии ҷойномҳои марбут ба об ё гидронимҳои ҳудуди сарғаҳи Зарафшон ва воҳаи Яғноб, саҳми беандоза гузоштаанд. Махсусан, таълифоти илмӣ забоншинос А. Л. Хромовро алоҳида зикр кардан лозим аст, ки ба омӯзишу гирдоварии маводи топонимии минтақаи сарғаҳи Зарафшон ва лаҳҷаҳои кӯҳистонии забони тоҷикӣ машғул гардидааст ва осори зиёде дар ин соҳа таълиф карда, сайри таърихии чандин ҷойномҳоро нишон додааст⁴.

Асарҳои таълифнамудаи муҳаққиқони зодаи Тоҷикистонро метавон ба гурӯҳи дигар шомил кард. Таълифоти зерини муҳаққиқони тоҷик, чун Р. Х. Додихудоев, С. Сулаймонов, Н. Офаридаев, Ш. Исмоилов, О. Муҳаммадҷонзода, Ҷ. Алимӣ, Д. Ҳомидов, А. Абдунабиев, Р. Шоев, М. Шодиев, Б. Тураев ва чанде дигарон аз чанд ҷиҳат ҷолиби диққат буда, дар таълифоти ин донишмандон оғозҳои алоҳидаи Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Дар байни ин муҳаққиқон қорҳои таҳқиқотии Р. Х. Додихудоевро махсус метавон зикр намуд, ки ба омӯзишу таҳқиқи ҷойномҳои эронӣ, хосатан, мавзеи Бадахшон, чандин даҳсола заҳмат кашидааст. Дар асари ӯ «Таҳлили лингвистии микротопонимияи Помир (дар асоси маводи гурӯҳи язғуломӣ-шуғнонӣ)» ва дар дигар таълифоташ доир ба қабатҳои луғавии топонимҳои забони тоҷикӣ ва забонҳои помирӣ, маъноӣ луғавӣ ва доираи қорбурди онҳо масъалагузорӣ ба назар мерасад⁵.

¹ Бартольд, В. В. К истории орошения Туркестана / В.В.Бартольд. - Санкт-Петербург,1914.-174 с.; Бартольд В. В. Сочинения. Т. III / В. В. Бартольд.-М.,1964.-С. 4-84; Бартольд, В. В. Сочинения / В.В.Бартольд. Т.2. Ч.1.// К вопросу о языках согдийском+ и тохарском. - М., 1964. - 657 с.

² Мурзаев, Э.М. Топонимика Средний Азии и Казахстана / Э.М.Мурзаев// Ономастика Средний Азии. - М.: 1978. - С. 38-45; Мурзаев Э. М. Географические название Средней Азии / Э. М. Мурзаев. - М., 1978. - С. 38 - 47.

³ Розенфельд, А. З. Топонимика Ванджа / А.З. Розенфельд// Топонимика Востока. - М., 1962. - С. 85-94.

⁴ Хромов, А. Л. Чаҳордах мақола / А. Л. Хромов. - Душанбе, 2010. - с. 174.

⁵ Додихудоев, Р.Х. Таҳлили лингвистии микротопонимияи Помир (дар асоси маводи гурӯҳи язғуломӣ-шуғнонӣ) / Р. Х. Додихудоев. - Душанбе, 1980. - с. 29.

Таълифоти С.Сулаймонов «Лингвистические основы топонимики в трудах арабского средневекового автора Якута-ал-Хамави (XIII в)» низ дар топонимшиносии тоҷик дастоварди нав маҳсуб меёбад ва аз аввалин рисолаҳои илмӣ дар ин соҳа доништа мешавад¹. Забоншинос Ш. Исмоилов муҳаққиқи топониму микротопонимҳои ноҳияҳои минтақаи Рашт маҳсуб ёфта, дар таълифоти хеш топонимҳои ин минтақа ва ҷойномҳои он ҷоро аз нигоҳи забонӣ мавриди баррасӣ қарор додааст². Микротопонимҳои ноҳияҳои Ванҷу Дарвози ВМКБ-ро забоншинос Н.Офаридаев³, топонимия ва микротопонимияи мавзеи Кӯлобро Ҷумъахон Алимӣ⁴, топонимия ва микротопонимияи воҳаи Ҳисори Тоҷикистонро О. Б. Муҳаммадҷонзода таҳқиқ намудаанд, дар таҳқиқи номшинос Д. Ҳомидов таҳлилу баррасии забонии топонимияи воҳаи Кешрӯд, ҷойномҳои ифодакунандаи мавзеҳои обии минтақаҳои таърихӣ тоҷикнишини Осиёи Миёна аз нигоҳи маъно, сохту таркиб, вижагиҳои луғавӣ ва таърихӣ этимологӣ баррасӣ гардидаанд. Ҷойномҳои воҳаи Яғноб ва ҷойномҳои субстрати суғдӣ ноҳияҳои Варзоб, Деваштич ва шаҳри Панҷакат аз нигоҳи маъноиву луғавӣ ва сохторию решашиносӣ дар таҳқиқоти густурдаи забоншинос Б. Б. Тураев баррасӣ гардидаанд.

Корбурди ҷойномҳо ва номи одамон дар осори таърихӣ ва бадеӣ низ аз назари муҳаққиқони номшинос берун намондааст. Аз ҷумла, дар таълифоти С. Абодуллоева ономастикаи «Форснома»-и Ибни Балхӣ (асри XII) ва осори манзуми тасаввуфии Саной, Атор ва Ҷалолиддини Балхӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Ҳамчунин, М. Шодиев ҷойномҳои асарҳои устод С. Айнӣ, Р. Шоев ономастикаи «Самаки айёр», Д.Майнусов антропонимҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, С. Қурбонмамадов поэтонимҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, Ҷ.Темуров антропонимҳои «Ҳазору як шаб», Ф. Давлатова топониму микротопонимҳои «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ, Э. Давлатов баъзе масъалаҳои ономастикии «Қассас-ул-анбиё», Р. Холназаров масоили ҷанбаҳои этнолингвистии гӯйишҳои тоҷикии ноҳияи Лахш мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтаанд.

Дар баробари ин, роҷеъ ба ҷойномҳои таърихӣ ҷуғрофии Варазрӯд ё Мовароуннахр осори зиёди таҳқиқотӣ берун аз Тоҷикистон, хосатан, кишварҳои ҳамсои Осиёи Миёна, нигошта шудааст. Дар таҳқиқоти номшиносони узбек Ш. Қодиров [1970], Т. Раҳматов [1973], Ш. С. Камалиддинов [2006], Т. Нафасов [1989], Р. Буриев [2010], Р. Х. Бобохоҷаев [1993] ҷойномҳои дар қаламрави имрӯзаи Ўзбекистон мавҷуд буда, ҷун Самарқанд, Тошканд, Хоразм, Қашқадарё, Ургут, Бойсун ва амсоли инҳо мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Доир ба ҳудуд ва манотиқи дигари ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна низ таҳқиқоти зиёди топонимӣ аз ҷониби топонимшиносон ҷун С. Атаниёзов [1966], С. Губаева [1973; 1983], Е.

¹Сулаймонов, С. Лингвистические основы топонимики в трудах арабского средневекового автора Якута-ал-Хамави (XIII в) / С. Сулаймонов. – М., 1979. – с. 20.

²Исмоилов, Ш. Топонимияи водии Қаротегин / Ш. Исмоилов. – Душанбе, 1999. – с. 396.

³Офаридаев, Н. Микротопонимияи Ванджа и Дарваза / Н. Офаридаев. – Душанбе, 1991. – с. 175.

⁴Ҷумъахон, Алимӣ. Ташаккул ва таҳаввули топонимияи Кӯлоб / А. Ҷумъахон. – Душанбе, 1995. – с. 196

Койчубаев [1967] ва чанде дигарон ба анҷом расонида шуда, дар таҳқиқоти онҳо баробари таҳлили ҷойномҳои туркии минтақаи худашон, инчунин, ҷойномҳои мансуб ба забонҳои эронӣ низ мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Шарҳу тавзеҳҳои ҷойномҳои ин минтақаи бузурги таърихӣ дар луғатномаву фарҳангҳои пешинаи тоҷикӣ низ ба назар мерасанд ва он шарҳу тафсири ҷойномҳое, ки аз ҷониби баъзе муаллифон пешниҳод шудаанд, то имрӯз арзиши илмӣ худро аз даст надода, онҳоро чун сарчашмаи боэътимод метавон барои таҳқиқи ҷойномҳои минтақа дар таърихи забонҳои эронӣ истифода намуд.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Масъалаҳои таҳқиқ бо барномаҳо (лоихаҳо) ва бо мавзӯҳои таҳқиқотӣ-илмӣ ДДОТ ба номи С. Айнӣ робитаи зич дорад. Натиҷаҳо ва хулосаҳои таҳқиқоти илмӣ дар таҳия ва тақмили барномаҳои таълимӣ нақши муҳим бозида метавонанд. Мавзуи таҳқиқи мазкур дар доираи яке аз самтҳои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ маҳсуб меёбад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсад аз таҳқиқи ҷойномҳои воҳаи Сурхон дар он аст, ки вожагони мансуб ба ҷойномҳои минтақаи таърихии мавзуи баҳс қарор додамонро аз ҷиҳати забонӣ ва муайян кардани вижагиҳои луғавию сохторӣ ба тафсил мавриди баррасӣ қарор бидиҳем.

Вазифаҳои таҳқиқ. Вазифаҳои асосии таҳқиқ омӯзиш ва пажӯҳиши ҳаматарафаи вижагиҳои маъноӣ ва сохтории ҷойномҳои воҳаи Сурхон маҳсуб ёфта, дар ин замина мавқеи калимаҳои асли ва иқтибосӣ дар ташаккули онҳо муқаррар карда мешавад. Таҳқиқи ҳамачонибаи мавзӯ ҳалли масъалаҳои зеринро талаб менамояд:

– дар асоси манбаъҳои хаттии давраҳои бостон, миёна ва нави забонҳои эронӣ муайян кардани ҳудуди таърихӣ-ҷуғрофии воҳаи Сурхон;

– ошкор сохтани вижагиҳои луғавию маъноии топониму микротопонимҳои воҳаи Сурхон;

– баррасии хусусиятҳо ва аносири лексикии ҷойномҳои воҳа, муайян кардани теъдоди муродифии топонимҳо ва доираи корбурди онҳо;

– таҳқиқи хусусиятҳои семантикии топоформантҳои ҷойномсози воҳа;

– таҳқиқи қабатҳои маъноӣ лексикии ҷойномҳои воҳа, ба мисли номи деҳкадаву деҳот, шаҳракҳо, шаҳрҳо, мазеъҳои релефӣ, талу теппаҳо, ҷойномҳои марбут ба орониму гидронимҳо;

– нишондоди анҷомаҳои ҷойномсоз дар таркиби номвожаҳои ҷуғрофии воҳа;

– баррасии ҷойномҳо аз ҷиҳати пайдоиш;

– таҳқиқи ҷойномҳои воҳа аз ҷиҳати сохтор;

– таҳқиқи ҷойномҳои воҳа аз ҷиҳати мансубияти забонӣ (туркӣ-ӯзбекӣ, арабӣ ва ғайра);

– таҳқиқи анҷомаҳои ҷойномсози воҳа аз ҷиҳати мансубияти забонӣ (пасвандҳои топонимсози тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ-ӯзбекӣ);

–таҳқиқи решашиносии маводи топонимӣ ва муайян кардани раванди ташаккули таърихӣ ҷойномҳои субстрати забонҳои қадимаи эронӣ (суғдӣ, бохтарӣ, сакоӣ, хоразмӣ ва ғайра).

Объекти таҳқиқ. Маводи топонимии яке аз мавзӯҳои таърихӣ водии Ҳисор, яъне воҳаи Сурхон объекти таҳқиқ, ба ҳисоб меравад, ки ҳоло бо номи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Узбекистон ёд мешавад ва дар осори таърихӣ бо номи Чағонрӯди таърихӣ зикр гардидааст.

Предмети таҳқиқ. Мабҳаси таҳқиқро маводи топонимии воҳаи Сурхон ташкил медиҳад, ки ин мавод, асосан, хангоми сафар намудан ба ин сарзамин гирд оварда шудааст. Инчунин, барои гирдоварии мавод маводи фарҳангҳои топонимии муҳаққиқон М. Қораев ва Т. Нафасов мусоидат кардааст.

Асосҳои назарии таҳқиқро навиштаҳои як қатор олимону донишмандони ватаниву хориҷии соҳаи топонимика, чун С. Айнӣ, А. М. Мирзоев, Н. Маъсумӣ, Д. Т. Тоҷиев, Р. Х. Додихудоев, Р. Ғаффоров, М. Н. Қосимова, Ғ. Ҷӯраев, Б. Камолиддинов, Ҳ. Мачидов, Д. Саймуддинов, Д. Хоҷаев, С. Назарзода, Ш. Исмоилов, Н. Офаридаев, Ҷ. Алимӣ, М. Султонов, О. Муҳаммадҷонзода, С. Сулаймонӣ, Д. Ҳомидов, Б. Тураев (Тоҷикистон), В. В. Бартолд, А. С. Андреев, Э. М. Мурзаев, В. В. Виноградов, О. С. Ахманова, Г. О. Винокур, Н. М. Шанский, Е. М. Галкина-Федорук, Д. Н. Шмелев, О. Б. Сиротина, А. Л. Хромов, А. З. Розенфелд (Русия), Ризо Ашрафзода, Тақӣ Ваҳидиёни Комёр (Ҷумҳурии Ислонии Эрон), Н. Қораев, Т. Нафасов (Узбекистон), С. Атаниёзов (Туркманистон), М. С. Кӯйчибаев (Қазоқистон) ташкил медиҳад.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Методҳои таҳқиқи рисолаи мазкурро равишҳои таҳқиқии мушоҳида, муқоиса, ҳамзамониву дерзамонӣ, омӯрӣ, таҳлили луғавӣ-маъноӣ ва сохторӣ фаро мегирад, ки тавассути ин равишҳои таҳқиқ ҷойномҳои сарзамини Сурхон то қадри имкон аз даврони қадим то кунун мавриди баррасиву таҳқиқ қарор мегиранд ва таҳаввулу тағйироти шакли онҳо нишон дода шуда, то ба қадом ҷойномҳои мавзеи номбурда ба дигаргунии сифативу микдорӣ дучор шудаанд, муайян карда мешавад.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Дар рисола аз асари таърихӣ, ҷуғрофӣ, саёҳатномаву сафарномаҳо, осори адабию бадеӣ ва луғатномаҳо истифода шудааст. Барои шарҳу тавзеҳи ҷойномҳои таърихӣ луғатҳои тафсирии ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва дигар забонҳо мураттабгардида, чун «Луғати Фурс»-и Асадии Тӯсӣ, «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддин, «Бурҳони қотъ»-и Муҳаммадхусайни Бурҳон, «Фарҳанги забони тоҷикӣ», «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ», «Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ», «Луғатнома»-и Деххудо, «Этимологический словарь иранских языков» (Иборат аз чор ҷилд, мураттибон: В. С. Расторгуева, Д. И. Эделман), «Фарҳанги форсӣ»-и Муҳаммад Муин, «Фарҳанги истилохоту таъбироти ирфонӣ»-и Саидҷаъфари Сачҷодӣ, «Саҳох-ул-фурс»-и Наҳҷувонӣ (дар таҳияи Ғ. Мирзоев) мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқ дар он дида мешавад, ки ҷойномҳои воҳаи Сурхон аз нигоҳи маъноӣ луғавӣ, баромаду мансубияти забонӣ, шаклگیرӣ, таҳаввулот, дигаргуниву тағйироти сохторӣ, таҳлили топоформантӣ ва тобишҳои маъноӣ бори аввал дар забоншиносӣ мавриди таҳқиқ қарор мегирад. Инчунин, ҳангоми баррасиву таҳқиқ гунаҳои баъзе ҷойномҳо бо усули таърихӣ баррасӣ гардида, сайри таърихашон нишон дода шудааст. Хусусиятҳои таърихӣ ҷойномҳо ба таври амалӣ бозгӯӣ шудааст.

Нуктаҳои асосӣ ба ҷимоя пешниҳодшаванда:

1. Баррасии топонимҳои воҳаи Сурхон аз ҷиҳати лингвистӣ ҷолиб буда, бори нахуст дар ҷунин шакл дар забоншиносии тоҷик таҳқиқ мегардад;

2. Таҳлили сохторӣ ва маъноӣ-луғавӣ топониму микротопонимҳои минтақа ҷолиб буда, ин воҳидҳои луғавӣ дар шаклҳои сода, сохта, мураккаб ва ибора –топоним дар ҳудуди мавриди таҳқиқ дучор мешавад;

3. Муқаррар мегардад, ки бештари топонимҳои минтақа таърихи қадим доштаанд, вале бо гузашти айём ба тағйироти шакливу маъноӣ дучор шудаанд;

4. Нишон дода мешавад, ки роҳҳои инкишофи топониму микротопонимҳо гуногун буда, ба воситаи илова шудани формантҳо, таъсири забонҳои дигар топонимҳо ба тағйироти шакливу маъноӣ дигар мешаванд;

5. Муайян мегардад, ки сабабҳои пайдоиши як гурӯҳ номвожаҳои ҷуғрофӣ марбут ба ҳодисаҳои таърихӣ;

6. Дар заминаи таҳлили маҷмуи мавод таърихи баъзе номвожаҳои ҷуғрофӣ воҳаи Сурхон ошкор гардида, ҷиҳатҳои забонӣ ва ҷуғрофӣ онҳо муайян карда шуда, барои пурғановат шудани таркиби луғати забони тоҷикӣ мусоидат кардани онҳо нишон дода мешаванд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқро дар он мушоҳида кардан мумкин аст, ки ба воситаи таҳқиқи ҷиҳатҳои луғавӣ ҷойномҳои воҳа доир ба якҷанд вижаҳои луғавӣ ва услубӣ забони адабии тоҷикӣ, махсусан, доир ба қабатҳои луғавӣ марбут ба ҷойномҳои забони тоҷикӣ баёни андеша карда, натиҷаҳои илмӣ ба даст овардари барои таълифи китобҳои дарсии таърихи забони тоҷикӣ, номшиносӣ ва ҷуғрофияи таърихӣ муносири ин сарзамин мавриди қарор додан мумкин аст. Маводи топонимӣ минтақаро дар таҳияи фарҳангу луғатномаҳои топонимӣ забони тоҷикӣ истифода кардан мувофиқи матлаб хоҳад буд. Инчунин, моҳияти амалии таҳқиқ дар он аст, ки маводи диссертатсияро дар машғулиятҳои назариявӣ, дар курсу семинарҳои махсус аз таърихи забони тоҷикӣ, номшиносӣ, лаҳҷашиносӣ, шевашиносии таърихӣ, мардумшиносӣ, бостоншиносӣ, таърихи кишварҳои Осиёи Марказӣ дар факултетҳои филологӣ, забонҳои Аврупо ва Осиё, таърих, ҳуқуқ ва дигар бахшҳои илмӣ ҷамъиятшиносӣ мавриди истифода қарор дода, вожаҳои хосаи номшиносиро дар луғатномаҳои соҳавӣ, хусусан, фарҳанги топонимӣ истифода бурдан ба матлаб мувофиқ аст.

Мутобиқати мавзуи диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзуи «Таҳқиқи лингвистии топонимияи воҳаи Сурхон»

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ бо шиносномаи ихтисоси илмии 10.02.01.—Забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ дар он аст, ки доир ба ин мавзӯ бори нахуст рисолаи илмии диссертатсионӣ ба анҷом расонида, маводи дар тули даҳ соли фаъолият гирдовардашудаи топоними аз нигоҳи сохтор, маъно ва мансубияти забонию решашиносӣ матраҳ кардааст.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Мундариҷаи асосии диссертатсия дар суҳанрониву маърузаҳои конфронсҳои сатҳи донишгоҳиву ҷумхуриявӣ, байналмилалӣ ва мақолаҳои ҷудоғонаи муаллиф, ки дар маҷмуа ва маҷаллаҳои гуногуни илмӣ ба таъб расидаанд, инъикос гардидааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия. Хулосаҳои асосии диссертатсия дар 11 мақола, аз ҷумла, 7 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА-и ФР ва КОА-и назди Президенти ҶТ ва 4 мақола дар маҷмуаҳои гуногуни илмӣ ба ҷоп расидаанд. Диссертатсия дар кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон (29.12.2022, суратмаҷлиси № 5) муҳокима ва ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия дар ҳаҷми 190 саҳифаи ҷопи стандартии компютерӣ навишта шуда, фарогири муқаддима, се боб, хулоса ва феҳристи адабиёт аст. Дар охири диссертатсия дар 7 саҳифа замима оварда шудааст, ки «Луғати мухтасари ҷойномҳои ҷуғрофии воҳа»-ро фаро мегирад.

ҚИСМИ АСОСИИ ТАҲҚИҚ

Дар муқаддимаи диссертатсия роҷеъ ба муҳиммияти мавзӯ, дараҷаи омӯзиши он, мақсаду вазифа, интиҳоби мавзӯ ва инчунин доир ба ҷолибияти мавзӯ маълумот дода шудааст.

Боби якуми диссертатсия «**Мавқеи ҷуғрофӣ ва маълумоти мухтасари таърихии минтақа**» унвон дошта, аз се фасл таркиб ёфтааст.

Дар фасли аввал, ки «**Баррасии номвожаҳои ҷуғрофии воҳа дар осори илмӣ**» ном дорад, роҷеъ ба воҳаи Сурхон чун воҳа ва чун ҷузъи ҷуғрофии водии Ҳисор дар осори таърихӣ, ҷуғрофӣ ва адабию бадеӣ бо номи Чағонрӯд, Чағониён, Сахонрӯд, Сурхон зикр мегардад. Осори илмии номбурдари низ дар навбати худ ба асарҳои илмии таърихӣ, ҷуғрофӣ ва адабӣ ҷудо намудан мумкин аст.

Асарҳои таърихӣ ва ҷуғрофии қадима. Маълумоти нахустинро дар бораи воҳаи Сурхон аз катибаҳои қадимаи мансуби замони Ҳахоманишиён, осори адабиву таърихии даврони Сосониён ва мансуби забонҳои суғдиву бохтарӣ пайдо кардан мумкин аст. Дар катибаҳои мехии забони порсии бостон роҷеъ ба давлатдории шоҳони Ҳахоманишӣ, кишваркушоии онҳо ва марзи таърихии ин сулолаи таърихӣ маълумоти назаррас дида мешавад. Инчунин, дар асари муаррихи юнонии асри V пм «Таърихи Ҳеродот» низ маълумот дар бораи қавмҳои *ориёнтабор*, чун *сақоиҳо*, *бохтариҳо*, *суғдиҳо*, *хоразмиҳо* ва м.и инҳо пайдо намудан мумкин

аст. Маводи манбаъҳои хатти қадима ва асрҳои миёнаро бо назардошти фарогирии ҳодисаву воқеаҳои таърихиашон ва ҷиҳатҳои ҷуғрофиашон ба гурӯҳҳои а) осори ба таърихи умумиимардуми Осиёи Миёна бахшидашуда; б) осори ба таърихи маҳали алоҳида бахшидашуда метавон ҷудо кард.

Ба гурӯҳи *аввали* манбаъҳо осори беши таърихӣ мутааллиқ буда, «Таърих-ул-расул-ва-л-мулук» («Таърихи пайғамбарону шоҳон») яке аз онҳост ва ба таърихи пайғамбарон бахшида шудааст. Осори ҷуғрофии ба арабӣ таълифёфтаре ба гурӯҳи *дувуми* манбаъҳо дохил кардан мутобиқи матлаб хоҳад буд. Дар ин осори ҷуғрофии ба арабӣ таълифёфта маълумоти ҷашмрасу боэътимод ба ҷуғрофияи табиӣ музофоту навоҳии Мовароуннаҳру Хуросон, ҷойгиршавии шаҳрҳо ва маҳаллаҳои сернуфуз, роҳҳои масофаи тӯлонӣ дошта, вазъи истехсолоти ба даст овардаи ҳунармандон, кишоварзон, истихроҷи маъдан, тичорат қайд гардидааст. Нигоштаю таълифоти сайёҳону мустаҷриқони Русияи асри XIX В. Безобразов, И. Бекчурин, В. В. Григорев, П. Е. Кузнецов ва чанде дигаронро ба гурӯҳи *савуми* маъхазҳо муносиб донистем. Дар таълифоти эшон доир ба ҳудуди таърихӣ воҳаи Сурхон, мансубияти рустову деҳаҳои атрофи он ва ҳамчунин оид ба вижаҳои ҷуғрофии сарзамини мазкур маълумоти диққатҷалбкунанда оварда шудааст. Гуфтан ба маврид аст, ки андешаҳои ҷолиби баённамудаи муаррихону ҷуғрофидонон ва сайёҳони Руму Чин, Аҷаму Араб ба мавзеҳои Мовароуннаҳру Хуросон ва ноҳияҳои он дар таълифоту таҳқиқоти олимону муаррихон ва бостоншиносони ватаниву хориҷӣ, чун В. В. Бартолд, С. Айнӣ, Б. Ғафуров, С. К. Кабинов, В. А. Лившиц, М. М. Абрамов, М. С. Андреев, О. И. Смирнова, Н. Неъматов, К. Пянков ва чанде дигарон мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд.

Воҳаи Сурхон чун ҷузъи воҳаи Ҳисор дар тӯли асрҳо яке аз марказҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ба шумор мерафт, ки дар ин бобат Сарвари кишварамон Э. Раҳмон дар суханронииашон ба муносибати ҷашни 3000-солагии шаҳри Ҳисор хеле хуб қайд кардаанд: «Ҳисор таърихи зиёда аз сеҳазорсоларо доро буда, ҷузъи муҳимтарини таърихи пурғановати халқамон ва далели раднопазири яке аз миллатҳои қадимтарини ҷаҳон будани тоҷикон мебошад»¹.

Доир ба номи қадимаи воҳаи Сурхон дар осори зиёде, аз қабилӣ очерку рисолаҳои алоҳидаи сайёҳони рус таълифкарда маълумот дода шудааст. Яке аз онҳо «Чағонийн» унвон дошта, муаллифаш шарқшинос, академик В. В. Бартолд мебошад. Тибқи маълумоти ин асар маълум аст, ки «мавзеи Сурхон ва атрофи он, чун қалъаи Деҳнавро дастаи ҳарбии афсари рус А. Абрамов соли 1870 ишғол кардааст»². Муаллифи мақола доир ба таърихи мавзеҳои ин вилоят – *Деҳнав, Бойсун, Тирмиз, Шеробод, Шарғун, Сайроб, Дарбанд, Сомон* ва монанди инҳо далелҳои пурқимат пайдо менамояд.

¹ Раҳмон, Э. Забони миллат - ҳастии миллат / Э. Раҳмон. – Душанбе: 2017. – С. 63.

² Бартолд, В. В. Сочинения / В. В. Бартольд. Т.2. Ҷ.1. // К вопросу о языках согдийском и тохарском. – М., 1967. – С. 67.

Дар мачмуъ, дар манбаъҳои хаттии қарнҳои миёна унвони ин воҳаи қадимаю вилояти таърихӣ дар ду намуд: *Сағониён* ва *Чағониён* навишта шуда, шакли Сағониён дар навиштаҷоти чуғрофидони асри IX араб Ибн ал-Фақеҳ намуди тағйиргардидаи Сақоиён, ки шакли муарраби Чағониён аст, инъикос ёфтааст. Дар ин маврид Ибн ал-Фақеҳ зикр мекунад, ки ҷойноми номбурда аз этноними *сақоӣ* шакл гирифтааст¹. Гуфтан ҷоиз аст, ки ин афкор дар нигоштаҳои таърихнигор ва сайёҳи Чин Сюань-Цзан, ки соли 630 мелодӣ ба ҳавзаи Чағониён сафар карда буд, тасдиқи худро пайдо намуда ва ин ҷойномҳо дар таълифоти сайёҳи номбурда дар шакли «**Чи-го-ён-на**» сабт ёфтаанд.

Фасли дуюми боби якум «Баррасии ҷойномҳои чуғрофии воҳа дар асарҳои адабӣ-бадеӣ» унвон дошта, дар он доир ба ҷойномҳои воҳаи номбурда маълумоти осори адабӣ-бадеӣ оварда мешавад. Зикр мешавад, ки водии Сурхон ё Чағониён сарзаминест, ки дар бораи ин мавзеи таърихӣ дар осори адабӣ-бадеӣ ҳам маълумоти адибонро ҳангоми тасвири манзараи табиати дилошӯб дастрас кардан мумкин аст. Осори бадеии адибон таълиф намуда аз нигоҳи муҳтаво ва сохту мазмунашон ба гурӯҳҳои осори манзум ва осори мансур дастабандӣ мешаванд. Мавзеи мазкур дар замони гуногун абармардони хирадманду донишманд, фузалову удабо, шоирону нависандагон, шайху авлиё, чун Шихобиддин Собир бини Исмоили Тирмизӣ, Абӯ Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Алӣ Ат-Тирмизӣ, Адиб Собир Тирмизӣ, Имоми Ҳусайн, академик Эркаев Мулло, адибон Саттор Турсун, Иноят Насриддин, адабиётшиносон А. Абдуллоев, М. Абдуллоев, Р. Абдуллоев, фолклоршиносону лаҳҷашиносон Т. Ҳамроҳкулов, Р. Раҳмонов, С. Қурбонов ва монанди инҳоро, ки миқдорашон ба даҳҳо нафар мерасанд, ба камол расонида, ки таълифоти хоново пурмуҳтавои эшон ва фармудаҳои ҳикматдори онон дар ғанӣ гардидани фарҳангу маънавиёти мардуми мо мусоидат кардаанд. Гузашта аз ин водии Сурхон дар даврони пеш ҳамчун макону будубоши бохтариёни часур дар шаклгирии халқи тоҷик нақши муҳимро дороянд.

Асарҳои назмӣ. Дар қатори осори манзум «Шоҳнома»-и Фирдавсии покзод ҷойгоҳи махсусро ишғол мекунад, ки доир ба водии Сурхон ва топонимҳои ин воҳа маълумоти диққат-ҷалбкунанда қайд шудааст. Дар шоҳасари «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ чанде аз номи мавзӯҳои ин сарзамин, чун номи дарё, кӯҳҳо ва шаҳру шаҳраки водии Сурхон қайд гардидааст. Чунончи, дар шоҳасари номбурда Фирдавсӣ гуфтушуниди Хусрави Анушервонро бо туркҳо дар бобати таъсиси иттифоқӣ байни ин подшоҳонро чунин тасвир мекунад:

*Зи Балху зи Шукнону Омую Зам,
Силоҳу сипаҳ хосту ганҷу дирам.
Зи Хатлону аз Тирмизу Висагирд,
Зи ҳар се сипаҳ андаровард гирд².*

¹ Ибн, ал-Фақеҳ, Аҷоиб-ул-булдон / И. Фақеҳ, – Техрон, 1365. – С. 100.

² Фирдавсӣ, А., Шоҳнома // А.Фирдавсӣ Ҷ. 2. – Душанбе, 1966. – С.223–224.

Дар ин пораи манзум ҷойномҳои зерин, чун Балх (наздикии Тирмиз), Шукнон (Шуғнони кунунӣ), Хатлону Тирмиз ва Висагирд (худуди имрӯзаи Вахдату Файзобод) ва номи дарёҳои Омую Зам (Зарафшони ҳозира) зикр гардидааст, ки ин навишта далолат бар он мекунад, ки ин ҷойномҳо таърихи тӯлониро моликанд. Аз ин ҷойномҳои таърихӣ Тирмиз дар худуди таърихии водии Сурхон шомил буда, ин мавзё дар воқеъ, таърихи тӯлониро дорост, ки дар сарчашмаҳои қадимаи таърихӣ дар шаклҳои Тирмид, Тирмиз оварда шудааст.

Асарҳои насрӣ. Гуфтан ҷоиз аст, ки дар хазинаи адабиёту фарҳанги халқи мо сафарномаҳои зиёде мавҷуданд, ки «Сафарнома»-и Носири Хусрав яке аз онҳо ба шумор меравад. Асари номбурда, ки маҳсули сафари ҳафтсолаи Носири Хусрав аст, фарогири номи шахру шаҳрак ва мавзёҳои зиёди таърихӣ, аз ҷумла ҷойномҳои зерини водии Сурхон, мисли Тирмид, Тангиҳарам, Ниҳомрӯд, Комрӯд, Сангардак, Чағониён ва монанди инҳо мебошад¹. Ҳамчунин дар ҳамин саф «Бобурнома»-и Бобурро низ шомил кард, ки дар саҳифаҳои он роҷеъ ба водии Сурхон ва ҷойномҳои он маълумот ба чашм мерасад. Аз адибони машҳури адабиётамон Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоъ», Қорӣ Раҳматуллои Возеҳ дар «Тухфат-ул-аҳбоб фи тазкират-ил-асҳоб», Аҳмади Дониш дар «Наводир-ул-вақоъ», Гулшанӣ дар «Таърихи ҳумоюн», устод С.Айнӣ дар «Исёни Муқаннаъ» ва «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик», Чалол Икромӣ дар «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро», «Тахти воҷгон», «Духтари оташ», С. Улуғзода дар «Восеъ» ва «Фирдавсӣ», Ф. Муҳаммадиев дар «Варта», Саттор Турсун дар «Се рӯзи як баҳор», «Сукути куллаҳо», Иноят Насриддин дар осори публитсистии хеш ва ҳамчунин дар осори насрии ривоятии «Ҳазору як шаб», «Самаки айёр», «Ҳотами Той», «Чор дарвеш», «Тутинома», «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» ва монанди инҳо силсилаи топонимҳои водии Сурхон оварда шудаанд. Аз ҷумла, дар навиштаҷоти Аҳмади Дониш топонимҳои зерини ин водӣ ва воҳаҳои дигар, чун Насаф, Дарвозаи оҳанин, Қаршӣ, Ғузур, Наҳрпай, Субах, Хусор, Бойсун, Ҳардурӣ оварда шуда ва ин аз он шаҳодат медиҳад, ки қадами мубораки Аҳмади Дониш ба ин ҷоҳо расидааст.²

Фасли сеюми боби якум «**Баррасии ҷойномҳои воҳаи Сурхон дар фарҳангномаҳо**» унвон дорад. Мураттибони луғатномаҳо калимаву таркибҳои зиёди душворфаҳмо тафсиру шарҳ додаанд ва ҳамчунин ҷойномҳои зиёдеро оварда, маълумоти ачиберо дар бораи шаҳро, шаҳракҳо, дараву сойҳо, дарёву чашмаҳо, кишвару минтақаҳо пешкаш кардаанд. Аз ҷумла, аз ин луғатҳо роҷеъ ба воҳаи Сурхон ва шаҳраку деҳоти он маълумот ба даст овардан мумкин аст. «Ғиёс-ул-луғот»-и яке аз ин фарҳангҳо буда, роҷеъ ба чандин ҷойномҳои воҳаи Сурхон, чун Чағониён, Тирмиз, Бойсун, Шеробод, Гавз ва ғ. мураттиби фарҳанг маълумот додааст. «Тирмизӣ–мансуб ба шаҳри Тирмиз, ки он тарафи

¹ Носири, Хусрав, Сафарнома / Н.Хусрав.–Душанбе: Дониш, 1978.– С.91.

² Аҳмади, Дониш. Наводир-ул-вақоъ / Д. Аҳмад. – Душанбе, 1992. – с.90

Чайхун аст¹. Дар «Бурхони қотей» дар бобати топоними Чағон ва маъноии луғавии он мураттиби фарҳанг чунин баёни андеша кардааст: «Чағон бар вазни макон; номи мавзевест ва баъзе гӯянд номи шахрест; ва чӯберо низ гӯянд, ки миёни онро шикофта чанд ҷалочил бар он насб кунанд ва саровозахонон бад-он усул нигоҳ доранд; ва номи нағма ва пардаест аз мусиқӣ; ва шахсеро низ гӯянд, ки дар қорҳо саъйу кӯшиши тамом дошта бошад; ва мутлақ саъйкунанда ва кушандаро гӯянд, ҳам аз инсон ва ҳайвоноти дигар»². Дар ин нигошта роҷеъ ба шарҳи мафҳум ва мавзевест андешаи хубе аз ҷониби мураттиб баён гардидааст ва ин маълумот барои барқарор намудани навиштани таърихи истилоҳи Чағон ҳамчун ифодакунандаи гурӯҳи этникӣ хидмат хоҳад намуд.

Дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и устод С.Айнӣ ҳам чанде аз ҷойномҳои воҳаи Сурхон, чун: Чағонӣён, Дехнав, Бойсун, Сайроб, Панҷоб, Заркамар ва м.и инҳо мавриди қорбурд қарор гирифтаанд.

Ҳамин тавр, воҳаи Сурхон чун сарзамини бостонӣ аз мавзевестҳои зебову ободи кишварамон ба ҳисоб рафта, аз қадимулайём таърихшинонро сайёҳон ва адибону шоирон, донишмандону фозилон, аҳли тақвою арбобони дину сиёсатро мафтун кардааст, ки онҳо дар ситоиши ин минтақа дар нигоштаҳои хеш андешаву мулоҳизаҳои хубу бо меҳру муҳаббат баён кардаанд. Навиштаҷоту қайдҳо, мулоҳизаҳои онҳо аҳамияти муайяни илмӣ ва адабиро дорост ва то кунун аҳамияти худро коста накардааст.

Боби дуоми рисола «**Баррасии вижагиҳои луғавии ҷойномҳои воҳа**» унвон дошта, фарогири ду фасл аст.

Фасли якуми боби дуом «**Қабатҳои луғавии ҷойномҳои воҳа**» ном дорад. Қабатҳои лексикӣ маводи топонимиро мафҳумҳои *ойконимия*, *гидронимия*, *оронимия*, *этнотопонимия*, *антропонимия*, *фитотопонимия*, *зоотопонимия* ва ғ. фаро гирифта, дар навбати худ ин мафҳумҳо низ ба зергурӯҳҳо тасниф мешаванд.

2.1.1. Ойконимҳои воҳа. Нуқоти маскунӣ аҳолиро ойконим мегӯянд ва ба маъноии хона, ҷойи зист ва марбут ба хоҷагии он далолатқардаро ифода мекунад. Дар топонимика ҳамчун истилоҳи ҷойномшиносӣ маҷмӯи унвони нуқтаҳои аҳолинишин [*шаҳр*, *шаҳрак*, *деҳа*, *гузар*, *маҳалла*]-ро дар бар мегирад: а) *Астиинома полионимҳо*: *Тирмиз*, *Дехнав*, *Бойсун*, *Шеробод*, *Ҷарқургон*, *Қумқургон*, *Сариосиё*, *Узун*, *Шаргун* ва ғ.; б) *Комонимҳо (ҷойномҳои марбути деҳ)*: *Музработ*, *Дашнабод*, *Тӯпаланг*, *Сӯфиён*, *Сина*, *Дарбанд*, *Даҳана*, *Шаргун*, *Хондиза*, *Сурхоб*, *Панҷоб*, *Сайроб*, *Бурс*, *Қургонча*. Дар байни ин деҳаҳо деҳаҳои мавҷуданд, ки «танҳо номашон дар сарчашмаҳо зикр гардидаанд. Ба ин қатор деҳаҳои *Омонҷӯл*, *Кӯҳак*, *Парғӯза*, *Нартибаланд*, *Сардомир*, *Сардоба*, *Саркаширо* дохил қардан мумкин аст, ки дар асарҳои «*Вақфнома*», «*Муъҷам-ул-булдон*»-и Ёқути Ҳамавий номи ин деҳаҳо зикр гардидааст»³. Дар воҳа инчунин даҳҳо

¹ Ғиёс-ул-луғот. Ҷ. 1. – Душанбе, 1988. – С. 191.

² Бурхони қотей. Ҷ.1. – Душанбе, 1993, С. 348.

³ Ҳомидов, Д. Топонимияи водии Кешрӯд / Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2001. – С. 108-110.

деҳаҳои қадима вучуд доранд, ки дар айни ҳол низ бо унвони бостониаш ёд мешаванд. Гуфтан ҷоиз аст, ки дар ин водии номбурда деҳаи бузургтарину сераҳолитарин деҳаҳои *Даҳана*, *Дарбанд*, *Панҷоб*, *Сайроб*, *Сина*, *Саричӯй*, *Сарибанд*, *Сариқалъа*, *Хуфар* ва ғ. ба ҳисоб мераванд

2. 1. 2. Гидронимҳои воҳа. Дар ҳудуди воҳаи Сурхон дар асоси шаҳодати манбаҳои таърихӣ мавҷуд будани чунин дарёҳои хурду калон қайд гардидааст: *Ан+ҳор*, *Дар+банд*, *Зар+камар*, *Ду+об+а*, *Ниҳом+рӯд*, *Ком+рӯд*... Ин обномҳоро дар навбати худ ба чанд зергурӯҳ: *потамонимия* (маҷмӯи номи дарёҳо), *лимнонимия* (маҷмӯи номи кӯл ва ҳавзҳо) ҷудо кардаем.

а) Потамонимҳо. Дар ҳудуди воҳаи Сурхон мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ мавҷуд будани дарёҳои хурду калони зерин қайд гардидааст: *Анҳор* [*Anhār*], *Дарбанд* [*Darband*], *Дубоа/Дува* [*Duāba/Duva*], *Заркамар* [*Zarkamar*], *Куювсув* [*Kuyvsuv*], *Қизилсой* [*Qizilsāy*], *Ниҳомрӯд* [*Nihāmrud*], *Обизаранг* [*Ābizarang*], *Оқсув* [*Āqsuv*], *Панҷоб* [*Panjāb*], *Сайроб* [*Sayrāb*], *Санггардак* [*Sangardak*], *Хондиза/Хонҷиза* [*Xāndiza/Xānjiza*]...:

б) Лимнонимҳо (Кӯлноимҳо). Дар адабиёти илмӣ номи кӯлу ҳавзҳоро бахши гидронимия лимноним мавриди баррасӣ қарор медиҳад ва лимнонимия ҷамъи ҳамин номҳоро меомӯзад. Дар марзи воҳаи Сурхон, тибқи маълумоти сарчашмаҳои ҳаттӣ вучуд доштани лимнонимҳо ё кӯлноимҳои зерин зикр гардидааст: *Кӯл*, *Каризат*, *Кӯлак*, *Лабиоб*, *Новандак*, *Обҷӯяк*, *Обгир*, *Ободон*, *Тиллоҳавз* [*Шеробод*], *Чакон/Чоҳоб*. Кӯлу ҳавзҳои номбурда аз кӯлу ҳавзҳои дигар нисбатан калонтар ва маъруфу машхуртар буда, ҳавзу кӯлҳои мазкур дар тӯли асрҳо пайваста ба мардум хидмат кардаанд ва дар айни ҳол низ хидмат мекунанд.

в) Номи ҷӯй ва наҳр. Дар луғату фарҳангҳои тафсирий доир ба калимаи ҷӯй ахбори зерин зикр гардидааст: «*Ҷӯй*чое, ки дар он оби бисёр равон аст»¹. Муҳаққиқи номҷойҳои Осиёи Миёна Э.М.Мурзаев роҷеъ ба вожагони «ҷӯй» андешаи зеринро баён мекунад: «*joу*, *jo* – «арик», «ҷӯй» [тоҷикӣ]. Муқ. шавад: туркмани *joуа* [аслан «ҷӯй»-и тоҷикӣ аст] «арик», «ҷӯй» барои обёрӣ, ҷӯй барои обёрии киштзор ва боғу тоқзор [хабари М.Талдиханов], форсӣ «ҷӯй», «ҷӯоб», «ҷӯб»-«арик», «канал» [русӣ] барои обёрӣ, дарёча, наҳр [арабӣ], чашма, шохоб, афғонӣ [дарӣ] «ҷӯбор» - «ҳавз», «кӯл»². Дар қаламрави водии Сурхон чунин ариқу наҳр, ҷӯйбору ҷӯйҳои сероб вучуд доранд ва номи онҳо дар ҳуҷҷатҳои расмӣ зикр шудаанд, ки миқдорашон беш нест: *Дамариқ* [*Damariq*], *Дубойариқ* [*Dubāyariq*], *Қанҷизашоҳ* [*Qanjīyāšāx*], *Қораариқ* [*Qāraariq*], *Нӯғайшоҳ* [*Nuḡayšāx*], *Ойнаариқ* [*Āynaariq*], *Харкуш* [*Xarkuš*], *Чакак* [*Čakak*] ва ғ.

г) Номи чоҳ ва чашма. Дар қаламрави воҳаи Сурхон мафҳуми **чоҳ ба** маънои он далолат мекунад «ба чуқурии рострафта дар замин, мағок ё чуқурии ростканда барои кашидани об ва ё рехтани обҳои ифлос»³, асосан, дар ҷойҳои ҳамворзамину даштӣ ба назар мерасанд. Чоҳҳои воҳаро аз

¹ Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд. – М., 1969. – Ҷ. 2. – С. 678.

² Мурзаев, Э. Географические названия Средней Азии / Э. М. Мурзаев. – М., 1980. – С. 38-48.

³ Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. – М., БЭ, 1969. – С. 678.

чихати шаклу моҳияташон ба *чоҳ-антропоним*, *чоҳ-этноним* дастабандӣ кард: а) чоҳ-антропоним: Азизбулоқ [Azizbulāq], б) чоҳ-этноним: Балхикудуқ (Balxiquduq),

2.1.3. Оронимҳои воҳа. Кӯшномаҳо ё оронимҳо яке аз гурӯҳҳои дигари қабатҳои забонии маводи топонимии воҳаро фаро мегиранд ва ба ин гурӯҳ номи *кӯҳҳо*, *теппаҳо*, *зорҳо*, *ҷариҳо*, *нишебихо* мансубанд: а) *Номи мавзеъҳои кӯҳӣ*: кӯҳҳои *Боботог* (*номи кӯҳ дар Бойсун*), *Гегирдак* (*номи кӯҳ ва деҳа дар Шеробод*), *Дуновгӣ* (*мавзеи дударагӣ, номи кӯҳ ва деҳа дар Олтинсой*), *Карсангон* (*мавзеи кӯҳӣ, мавзеи санггоҳи бузурги мраммаринсангҳои калони устувору харсанг дар Олтинсой*) ва ғ.; б) *Номи баландӣ, дара, талу теппа ва адирҳо*: *Бештахта* [*номи дашт, Бойсун*], *Гӯрбӯзар* [*номи адир дар Шеробод*], *Пӯстиндара* [*номи дара дар Олтинсой*], *Дахана* [*номи дара, сой ва деҳа дар Олтинсой ва Дехнав*] ва ғ.

2.1.4. Этнотопонимҳои воҳа. Дар воҳаи Сурхон номҳои топонимие мавҷуд аст, ки шаклгирии ин номвожаҳои ҷуғрофӣ ба номи қавму халқ марбут аст. Бо номи қавму халқ шакл гирифтани топонимҳоро дар илми топонимика *этнотопонимия* меноманд. Дар ҳудуди воҳаи Сурхон чунин этнотопонимҳо ба қайд гирифта шудааст: *Авзонгузар* (*гузар*), *Авзонқишлоқ* (*деҳа дар атрофи шаҳри Тирмиз ва ноҳияи Ҷарқурғон*), *Арслонбой* (*номи гузар дар ноҳияи Шеробод*), *Арғун* (*деҳа дар ҳудуди шаҳри Дехнав*), *Балхигузар* (*номи гузар дар ноҳияи Шеробод*), *Ҷигатой* (*номи деҳа дар Шеробод*), *Чолмиён* (*номи деҳа дар Сариосиё*) ва ғ.

2.1.5. Антропонимҳо. Дар топонимия гурӯҳи дигарро антропонимия ташкил медиҳанд, ки ин гурӯҳ низ дар шаклгирии топонимҳои минтақа саҳми муайян дошта, аз ҷиҳати сохт мураккаб ва барои ифодаи номҳои теппа, адир, чоҳ, нуқтаҳои аҳолинишин, яъне ойконимҳо омада, аз нигоҳи мансубияти забонӣ ба забонҳои тоҷикӣ, туркӣ ва арабӣ мутааллиқанд: *Ашӯрчилон* [*деҳа дар ноҳияи Сариосиё*], *Асқаршарм* [*деҳа дар ноҳияи Сариосиё*], *Ашуркесак* [*номи чоҳ дар ноҳияи Сариосиё*], *Ашӯрчилон* [*номи деҳа дар Сариосиё*], *Бозорқӯли* [*номи деҳа дар Бойсун*], *Деҳи Қаландар* [*номи деҳа дар Сариосиё*], *Ҷазират Усмон* [*номи ҷазира дар ҳудуди таърихии Тирмиз*], *Омонхона* [*номи деҳа дар Бойсун*], *Қиличбоғ* [*номи деҳа дар Бойсун*] ва ғ. Теъдоди ин навъи ҷойномҳо зиёд набуда, дар маҷмуъ чанд ададро ташкил медиҳанд ва онҳоро бо назардошти ифодаи мафҳумашон чунин дастабандӣ кардан мумкин аст: а) *Нукоти аҳолинишин (ойконим)*: *Анбарсой* [Anbarsoy], номи деҳа, *Арслонбойӣ* [Arslonboyi], номи деҳа, *Ашуржилон* [Asurjilon], номи деҳа дар ноҳияи Сариосиё...; б) *Ороним*: *Асқартеппа* [Asqarteppe], *Асқарширам* [Asqarširam], *Аҳмадшаҳит* [Ahmadšahit]...; в) *Гидроним*: *Ашӯркесак* [Ašurkesak], *Бӯрҳонҷӯй* [Burhānjuy], *Ҳайдарҷашма* [Haydarčayma] ва ғ.;

2.1.6. Фитотопонимҳо. Дар воҳаи Сурхон ҷойномҳои мавҷуданд, ки ташаккули онҳо ба номи рустаниву гиёҳ мутааллиқ аст, ки онро дар топонимия фитотопонимия меноманд: *Арчатут* [*номи дара дар Бойсун*], *Бедкота* [*номи деҳа дар Шеробод*], *Бештут* [*номи дара дар Бойсун*], *Бойтерак* [*номи дара дар Бойсун*], *Бойтут* [*номи мавзеъ дар Шеробод*],

Испандӣ [номи мавзеъ дар Шеробод], *Пахтаорол* [номи деҳа дар Шеробод] ва ғ. Ин ҷойномҳоро вобаста ба мазмуну муҳтаво ва вижагиҳояшон ба ҷунин зергурӯҳҳо ҷудо кардем: а) *Дар ташаккули фитотопонимҳои воҳа вожаи тут ҳамчун ҷузъи асосӣ: Арчатут, Бештут, Бойтут, Тутак;* б) *вожаи пахта ҳамчун ҷузъи асосӣ: Пахтаорол, Пахтачилик, Пахтақургон...;* в) *вожаи боғ ҳамчун ҷузъи асосӣ: Боғбола, Боғи Самарқанд, Боғи Боло* ва ғ. нақши муҳим доранд.

2.1.7. Зоотопонимҳо (ҷойномҳои марбути ҳайвонот). Бо унвони ҳайвоноту ҷонварон ва паран- дагон сохтани ҷойномҳоро дар номшиносӣ зоотопонимия мегӯянд: *Ҷайраҳона* [номи маҳалла дар Тирмиз, мавзеъе, ки дар он ҷо лонаи ҷайраҳо мавҷуданд; Мук. *Ҷайраҳона* (деҳаи Качровутӣ ноҳияи Деваштич)], *Илонсой* [номи деҳа дар Деҳнав], *Итбулоқ* [номи чашма дар Бойсун], *Пушти Ёрдак* [номи деҳа дар Бойсун], *Туябӯйноқ* [номи баландӣ дар Бойсун]... Дар байни ин зоотопонимҳо ҷойномҳое мавҷуданд, ки шаклан зоотопониманд ва, аслан, ба таърихи қадима далолат мекунад. Аз ҷумла *Хардузд* ба ҳамон қатор дохил мешавад ва ин топоним аслан на хардузд, балки бояд *харфдиз* бошад ва ба маънои қалъаи бузург далолат мекунад. Ҷузъи *харф* мутааллиқи забонҳои шарқии эронӣ буда, маънои баландӣ, талу теппаи баланд ва диз/диз маънои ҳисор, қалъаро дорад. Шакли қадимаи диз аз парфиянии *daiza* (даиза) буда, диз/диз аз ҳамин вожа шакл гирифтааст.

Хулоса, ҷойномҳои марбут ба сатҳи рельефӣ, нукоти маскунӣ, обномҳо ва монанди инҳои мавзеи таҳқиқшаванда, асосан, мансуби забонҳои эронӣ, хосатан забони тоҷикӣ буда, аз ҷиҳати сохтор содаву мураккаб ва то имрӯз ба то андозае ба дигаргуниҳои шаклӣ гирифта шудаанд.

Фасли **дувуми** боби **дувум «Баррасии этимологии топонимҳо»** унвон дорад. Барои муайянкунии намуди аслии калимаҳои тағйиришаклкарда ба мо усули таърихӣ-қиёсӣ, яъне таҳлили этимологӣ ёрӣ мерасонад.

2. 2. 1. Ҷойномҳои тоҷикӣ. Ҷойномҳои зерини воҳаи Сурхонро ба қатори ҷойномҳои тоҷикӣ мансуб доништан мумкин: **Боғбола** (номи деҳа), **Боғзағон** (номи деҳа), **Боғи Самарқанд** (номи деҳа дар ноҳияи Сариосиёб), **Боғи Боло** (номи деҳа дар ноҳияи Бойсун), **Боғи Шамол** (номи деҳа дар ноҳияи Ангор), **Кат** (аз суғ. *kas//kat*-шаҳр, суғ. *kancal//kanta*>*kent*-шаҳр, шаҳрак, маҳаллаи сераҳолӣ), **Канд** (аз суғ. *kand//kant*-шаҳр, суғ. *kanda // kanta* = *kent*-шаҳр, шаҳрак, маҳаллаи сераҳолӣ), **Корез**, **Ангор**, **Андичон**, **Арғун**, **Газа**, **Дашт**, **Даҳана**, **Занг**, **Заргус**, **Яланроч** [Yalanroc] ва ғ. Аз рӯи ифодаи маъно ва хусусиятҳои ҷуғрофӣ номвожаҳои воҳаи Сурхонро ба гурӯҳҳои зерин тасниф намудан ба мақсад мувофиқ мебошад: **1. Номи шаҳру шаҳрак:** *Бойсун, Тирмиз, Шеробод, Сариосиёб, Заркамар, Шарғун, Деҳнав* ва ғ.; **2. Номи деҳаҳо:** *Заркамар, Пасисурхӣ (ҳоло Пасурхӣ), Бибиширин, Сина, Кайфон, Кандак, Каризат* ва ғ.; **3. Номи кӯҳҳо:** *Кӯҳи Сиём, Гегирдак, Кӯҳи Чош, Парғут, Почур, Хондиза, Хуфар* ва ғ.; **4. Обномҳо:** *Сайроб, Панҷоб, Сангардак, Ниҳомрӯд, Сурхон Боботоз* (номи қаторкӯҳ дар ҳудудҳои ноҳияҳои Деҳнав, Шӯрҷӣ, Сариосиё), *Бодихаво* (номи деҳа дар Деҳнав), *Говурган* (номи мавзеи кӯҳӣ дар Деҳнав); **4. Гиёҳномҳо:** *Марғ,*

Шутимарг (мавзеъ), Хамбатмарг (мавзеъ), Мазори (маргзор) Боло (чарогоҳ) ва ғ.

2.2.2. Чойномҳои арабӣ. Вомвожаҳои арабӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ нақши муайян доранд ва чойномҳои мансуби забони арабӣ низ дар ҳудуди воҳаи Сурхон ба назар мерасанд, ки онҳоро мо то қадри имкон гирд овардаем. Мавқеи топонимҳои арабӣ дар системаи топонимияи Сурхон хеле қалон аст ва як қисми муайяни онро микротопонимҳои баромадашон арабӣ ташкил медиҳанд ва аксари онҳо чунон дар гуфтори мардуми ин минтақа маҳлул шудаанд, ки кас намедонад, ки онҳо аз забони ғайр иқтибос шудаанд: *Шаҳидон, Ҳойит, Суффа, Сел, Мазор, Мақбара, Манора, Ҳисор ва ғ.*

2.2.3. Чойномҳои туркӣ-муғулӣ. Агар забоншиносон воридшавии лексикаи арабиро ба забони тоҷикӣ пас аз омадани арабҳо ба воситаи тарҷумаи адабиёти бадеию динӣ қаламдод карда бошанд, пас, дар масъалаи вомвожаҳои забонҳои туркӣ ба ин назар ҳастанд, ки «аз забони узбекӣ [ки яке аз забонҳои оилаи туркӣ-муғулӣ мебошад] ба воситаи манбаъҳои хаттӣ калимаҳо камтар қабул шудаанд»¹. Чойномҳои туркиасро аз рӯи қолабашон ва бо назар гирифтани ҷиҳатҳои забониашон ба гурӯҳҳои зерин дастабандӣ кардан мумкин аст: *1) чойномҳои сирф туркӣ-узбекӣ: Боймоқлӣ [Bāymāqli], Қуянлӣ [Quyanli], Бормоқлӣ [Bārmāqli], Чупоқлӣ [Čupāqli]; 2) чойномҳои омехта [дузабона]: Қумтеппа [Qumteppa] номи деҳа, Тошлоқсой [Tāšlāqsāy] номи дара, Бештеппа [Bešteppa] номи деҳа, Қумқурғон [Qumqurğān] номи ноҳия ва шаҳрак,*

2.2.4. Топонимҳои омехта (гибрид) аз рӯи баромади забонӣ: Чинортоқ [Činārtāq] номи дара, Яккатол [Yakkatāl] номи ҷўйбор, Новбулоқ [Nāvbulāq] номи дара, Жийдабулоқ [Jiydabulāq] номи дара, Арчабулоқ, Чинор маҳалла [Činār mahalla], Аличусти маҳалла [Aličusti mahalla], Бибиширин маҳалла [Bibiširin mahalla], Отабозори маҳалла [Ātabezāri mahalla], Қурғонча маҳалла [Qurğānča mahalla], Масҷиди Қизилкарвон [Masjidi Qizilkarvān], (тоҷикӣ-узбекӣ), Ёғзарин [Yāyzarin], Қумтеппа [Qumteppa] номи деҳа, Тошлоқсой [Tāšlāqsāy] номи дара, Ўртақишлоқ [Urtaqīšlāq] номи деҳа, Ўрукдара (узбекӣ-тоҷикӣ), Фотимабулоқ [Fātimabulāq] номи мавзеъ ва дара (арабӣ-узбекӣ), Қумқурғон [Qumqurğān] номи ноҳия ва шаҳрак, Ҷарқурғон [Jarqurğān] номи ноҳия ва шаҳрак (арабӣ-узбекӣ), Хўчабурҳон [Xujaburhān] номи мавзеъ (тоҷикӣ-арабӣ), Қизилнаҳр [Qizilnahr] номи наҳр (узбекӣ-арабӣ), Мазори Эшонўлдӣ [Mazāri Ešānuldī], Мазори Омонтеппа [Mazāri Āmānteppa], Кўктеппа маҳалла [Kukteppa mahalla], Мазори Зоғон [Mazori Zogon] (арабӣ -тоҷикӣ) ва ғ.

Боби сеюми рисола «**Баррасии вижагиҳои сохтории чойномҳои воҳа**» унвон дошта, аз ду фасл ва чандин зерфасл таркиб ёфтааст. Номвожаҳои воҳаи Сурхон дар диссертатсия аз рӯи сохт ба чор гурӯҳ дастабандӣ гардидаанд: *а) топонимҳои сода (содаи рехта); б) топонимҳои сохта; в) топонимҳои мураккаб; г) топоним-ибораҳо.*

¹Одинаев, А. Топонимия и микротопонимия центральной сады горной Масчи (лингвистический аспект)// А. Одинаев. – Душанбе, 2018. – С. 45.

Фасли **якуми** боби сеюм «**Чойномҳои содаи воҳа**» ном дошта, ба гурӯҳи топонимҳои аз нигоҳи сохтор сода асосан чунин номвожаҳои чуғрофиро мансуб доништан мумкин аст: 1) Номвожаҳои чуғрофии аслан тоҷикӣ, ки ба гурӯҳи номвожаҳои чуғрофии умумиеронӣ шомиланд: *Кат, Канд, Корез, Ангор, Андиҷон, Анҳор, Арғун, Газа...*; 2) Номвожаҳои чуғрофӣ, ки вомвожаҳои арабианд, ки пас аз забткориҳои араб бо баҳонаи ҷорӣ кардани дини ислом ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид ва дар номгузории мавзёҳо нақш доранд: *Аллоб, Минор/Манор, Мазор, Мунҷоқ, Равот, Сайхон, Маҳалла...*; 3) Чойномҳое, ки мутааллиқи забонҳои туркӣ-ӯзбекианд, ки дар натиҷаи ҳамлаҳои ҷангӣ ва кӯчбандиву тасарруф кардани воҳаи паҳнои ориёӣ аз ҷониби туркони бодиянишин арзи ҳастӣ кардаанд ва ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ вориду дар номгузории мавзёҳо нақш доранд: *Барлос, Бахмал, Болтали, Бӯғачилӣ, Ҷолтӣ, Ҷилга, Кочар, Кумир...*; 4) Дар байни чойномҳои чуғрофии воҳаи Сурхон вожаҳои рехтае вучуд доранд, ки онҳоро низ чун вожаи сода номбар кардан мумкин аст. Зеро ин қабил чойномҳоро агар ба ҷузъҳо қисмат намоем, маънои дастурии худро аз даст медиҳанд. Ин қабил калимаҳоро танҳо дар ҳолати муқоиса барқарор намудан ба мақсад мувофиқ аст: *Ангор, Андиҷон, Арғун, Бойсун, Камри, Каризат.*

Фасли **дуюми** боби сеюм «**Чойномҳои сохтаи воҳа**» ном дошта, топонимҳои сохта ҳамон гурӯҳи номвожаҳоеро дар бар мегиранд, ки онҳо аз реша ва формантиҳои топонимсоз таркиб ёфтаанд: **а) бо форманти -а.** Ин форманти номвожасоз дар ташаккули як қатор чойномҳои воҳаи Сурхон иштирок намудааст. Бояд зикр намуд, ки топоформанти «-а», асосан, ҳамроҳи калимаҳои мураккаб омада, дар шаклгирии калимасозии дузинагӣ иштирок намудааст: *Ду+об+а [Du+āb+a], номи кӯҳ дар Дарбанди ноҳияи Бойсун, Сел+рах+а [Sel+rah+a], номи мавзё дар деҳаи Синаи ноҳияи Деҳнав ва ғ.* Ин қабил топонимҳо дар қолаби калимаи мураккаби омехта шакл гирифтааст. Инчунин бо форманти **-а** «номи ашё сохта мешавад, ки ин ашё ба ашёи аввала монандӣ дорад: *Афгон+а [Afḡān+a], Даҳан+а/Даҳан/Даҳона [Dahān+a], Домана / Доман / Доман+а [Dāman+a], Жиз+а [Jiz+a], Нов+а [Nāv+a]; б) бо форманти -зор [-zār].* Топоформанти мазкур дар воҳаи Сурхон бо исмҳои ифодакунандаи номи рустанию наботот омада, мавзееро далолат мекунад, ки дар он ҷо ин ё он навъи рустани ба касрат рӯйида бошад: *Бутта+зор=Буттазор [Buttazār] номи мавзеи кӯҳӣ, Рова+зор=Ровазор [Rāvazār] номи мавзё дар Бойсун, яъне макони гиёҳи шиғоми «рова», он макон, ки он ҷо гиёҳи «рова» зиёд рӯяд. Ма[р]г+зор =Маргзор [Marḡzār] номи мавзё дар ноҳияи Шеробод; в) бо форманти -истон//-стон[-istān/-stān].* Ин формант аз пасвандҳое доништа мешавад, ки ҷойи зист, макон ва зиёд будани ашёро фарогир буда, сермахсултарин анҷомаи чойномсоз мебошад ва бо ин анҷома низ дар ҳудуди воҳаи Сурхон чойномҳои зиёде вучуд дорад: **Боғистон** [Bāyistān] номи деҳа, **Кӯҳистон** [Kuhistān] номи мавзё ва деҳқада, **Ғармистон** [ḡarmistān] номи мавзеи кӯҳӣ...; г) **Формант -дон [-dān]:** Ин формант дар сохтани чойномҳои воҳаи Сурхон нақши муҳим дорад: **Вордон** [Vārdān] деҳаи бостонӣ дар наздикиҳои

Тирмид, **Хумдон** [Xumdān] номи деҳа дар Бойсун, **Ширдон** [Širdān] номи мавзеъ дар деҳаи Синаи ноҳияи Дехнав...; **ғ**) **бо форманти -й [-i]**: Иштироки топоформанти мазкурро дар ташаккули як қатор ҷойномҳои воҳаи Сурхон ба мушоҳида гирифтём, ки, асосан, ба ду вазифа қорбаст гардидаанд: 1. Аз сифат исм месозад: **Тундӯ** [Tundi], номи кӯҳ дар ҳудуди Бойсун, **Качҷӣ** [Kajji], номи тегаи кӯҳӣ дар Бойсун, **Борикӯ** [Bāriki], номи мавзеи марбути роҳ, **Пастӣ** [Pasti], номи дашт дар ҳудуди деҳаи Хондиза; 2. Мансуб будани замин, боғ, дашт ва ғ.-ро ба ин ё он шахс ифода мекунад ва дар қолаби ибора-ҷойном ифода меёбанд: **Замини Халилӣ** [Zamini xalili] замин, **Боғи Бобой** [Bāji bābāi] боғ. Ин формант инчунин мансубият ба ин ё он маҳалро ифода менамояд: **Балхӣ** [Balxi] номи гузар, **Кӯлобӣ** [Kulābī], номи маҳалла...; **д**) **бо форманти -ҷӣ [-čī]**: Ин пасванд аз қабилӣ пасвандҳои калимасоз буда, аз исм исмҳои месозад, ки ба шахс ва қасбу қори он далолат мекунад: **Гилямҷӣ** [Gīlamčī], номи маҳалла, **Бӯзҷӣ** [Buzčī], номи маҳалла, **Тудачӣ** [Tudačī], номи деҳа дар ноҳияи Олтинсой ва ғ.; **е**) **бо формантиҳои -ак, -акак [-ak, -akak]** дар забони тоҷикӣ пасвандҳои ифодакунандаи хурдию навозиш буда, калимаҳои нав низ месозанд ва дар сохтани ҷойномҳои воҳаи Сурхон нақши муҳим доранд: **Сангак** [Sangak], номи дарё, **Ҳавзак** [Havzak], номи мавзеъ, **Тутак** [Tutak], номи боғ, **Сурхак** [Surhak], номи мавзеъ, **Рӯдак** [Rudak], номи қадимаи дарёи Сангардак (муқ.: Рӯд ва Рӯдак дар музофоти Панҷакент ва Рӯдак дар музофоти Самарқанд), **Кӯҳак** [Kuhak], номи мавзеи бостонӣ, **Новандак** [Nāvandak], номи деҳак дар Бойсун ва ғ. Мавқеи қорбурди топоформанти мазкурро ба тариқи зайл муайян кардан мумкин аст:

-далолат кардан ба маънии хурдӣ нисбат ба чизи дигар: **Санг+ак** [Sang+ak] номи мавзеъ дар ноҳияи Бойсун, **Ҳавз+ак** [Havz+ak] ҳавзи хурд, гидроним, дар Шеробод; **Кӯл+ак** [Kul+ak] кӯли хурд, гидроним, дар Шеробод;

-бо мафҳумҳои ифодагари номи рустаниҳо омада, ҳамчун муродифи пасванди **-зор** қорбаст мешавад: **Тут+ак** [Tut+ak], номи қитъаи заминест дар деҳаи Сайроби ноҳияи Бойсун, **Ғуш+ак** [γuš+ak], номи кӯҳ (аз номи дарахти кӯҳии «ғуш»), **Бед+ак** [Bed+ak] номи мавзеъ, **Марғ+ак** [Marγ+ak], номи кӯҳ, аз вожаи суғдӣ < *m *rγ *k* > = *m *rγa* – марғзор, алафзор, чаманзор;

-далолат кардан ба макон: **Кӯҳ+ак** [Kuh+ak] дар ҳудуди деҳаи Хондиза, **Рӯд+ак** [Rud+ak], дар ҳудуди деҳаи Хуфари Сарисийе, **Ҳисор+ак** [Hisār+ak], номи мавзеъ дар ноҳияи Сарисийе, **Шах+ак** [Šax+ak], мавзеъ ва ғ.;

-монанд будани мавзеъро бо ягон ашё мефаҳмонад: **Сурх+ак** [Surx+ak], мавзеъ, **Нованд+ак** [Nāvand+ak], номи мавзеъ, **Сиёр+ек** [Siyār+ek], номи мавзеъ, **Нов+ак** [Nāv+ak], номи мавзеъ, яъне мавзее, ки дар он ҷо шахи мисли нов вучуд дорад.

ё) **бо форманти -ча [-ča]**. Ин пасванд дар асл пасванди шаклсоз буда, тадричан хусусияти калимасозӣ пайдо кардааст. Пасванди мазкур дар воҳаи Сурхон дар сохтани ҷойномҳои зиёд саҳм дорад, ки чанде аз онҳоро

мисол меоварем: **Бог+ча** [Bāy+ča], номи деҳа дар Сариосиё, **Қурғонча** [Qurğon+ča], номи деҳкада дар Бойсун, **Дарча** [Dar+ča], номи деҳкада дар Бойсун, **Зиракча** [Zirak+ča], номи деҳкада дар Бойсун, **Тандирча** [Tandir+ča], номи деҳкада дар Бойсун, **Саройча** [Sarāy+ča], номи деҳкада дар Бойсун, **Сойча** [Sāy+ča] номи деҳкада дар Бойсун ва ғ. Дар натиҷаи баррасии маводи топонимӣ аён гашт, ки дар воқеъ, пасвандҳои **-ча, -ак, -акак** дар сохтани ҷойномҳои воҳаи Сурхон ё Чағониён фаъол буда, номҳои топонимӣ мие сохтаанд, ки нисбати гирду атроф хурдтар мебошанд.

ж) **бо форманти-гар [-gar]**. Ин пасванд аз исм исмхое месозад, ки ба шахс ва касбу кори он далолат карда, дар шаклгирии ҷойномҳои воҳаи Сурхон нақши назаррасро молик аст: **Ҳалво+гар** [Halvā+gar], номи гузар, **Челон+гар** [Čelān+gar], номи гузар, **Коса+гар** [Kāsa+gar] номи гузар...;

з) **топоформанти -он**. Форманти топонимсози мазкур низ аз ҷумлаи пасвандҳои шаклсоз буда, дар бештар маврид исмҳои ҷамъ тавассути он сохта мешаванд ва дар минтақаи мавриди назар ҳам вазифаи ҷамъбандиро ба сомон расонидааст: **Чаишмаи Говон** [Čaišmai Gāvān – чарогоҳ], **Чори Аспон** [Čāri Aspān – чарогоҳ]. Ибора-топоними **Чори Аспон** дар шакли омехтаи суғдӣ ва тоҷикӣ шакл гирифта, ҷузъи аввал **Чор+и** аз суғ.-яғн. < čār - тангно, дара (-и бандаки изофӣ)+аспон-аспҳо буда, маънои далолат ба тангно ё дараи аспчаронӣ мебошад, яъне дараи аспчаронӣ. Муқ.: Чоре (деҳа дар ноҳияи Айнӣ, маънояш тангно, деҳае дар даруни тангнои дара) ва ғ.

и) **Топонимхое, ки бо форманти туркӣ-узбекии-ли сохта шудаанд: Ирон+ли** [Irān+li], **Бормоч+ли** [Bārtāč+li], **Ҷўноқли** [Čurāq+li] ва ғ.

Фасли сеюми боби сеюм «**Ҷойномҳои мураккаби воҳа**» унвон дошта, ҷойномҳои мураккаб аз ду ва ё зиёда калимаҳо таркиб ёфта, аз рӯи робитаи маъноӣ, ки дар байни ҷузъҳои таркибашон мавҷуд аст, ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: *топонимҳои мураккаби навъи пайваст ва топонимҳои мураккаби навъи тобеъ*. Бояд гуфт, ки дар забоншиносӣ сомонӣбодии топонимҳои мураккаби навъи тобеъро ба аффиксоидҳо мансуб медонанд. *Аффиксоидҳо* калимаҳои мустақилмаъноӣ решагӣ буда, дар калимасозӣ ҳамчун **аффикс** [вандҳо-пасванд ва пешванд] корбаст мегарданд. Бо назардошти ин вижагиҳо мо барои муайян кардани сохти топонимҳои мураккаби тобеи воҳаи Сурхон аз вожаҳои пешванд ва пасванд низ истифода мебарем, ки ба манфиати кор аст, зеро вожаҳои мазкур ҳоло дар забоншиносии тоҷикӣ чун муодили тоҷикии истилоҳи забоншиносӣ корбаст мешаванд: **Дар+банд** [Dar+ band], номи деҳа, **Зар+камар** [Zar+kamar], номи деҳа, **Қум+қурғон** [Qum+ qurğān], номи ноҳия ва шаҳрак, **Ҷар+қурғон** [Jar+qurğān], номи ноҳия ва шаҳрак, **Санг+гардак+дарё** [Sang+ gardak+ daryā], номи дарё ва мавзё, **Хон+диза//Хон+ҷиза** [Xān+diza/ Xān+jiza] ва ғ. Ҷойномҳои аз нигоҳи сохт мураккаби воҳаи Сурхон, асосан, дар қолаби калимасозии мураккаби тобеъ ба вуҷуд омадаанд. Дар ин гурӯҳи номвожаҳои минтақа ҷузъи асосӣ исм буда, дигар ҳиссаҳои нутқро ба худ тобеъ менамояд, ки онҳоро метавон ба тариқи зайл дастабандӣ намуд: а) **исм+исм: Зар+камар**

[Zar+kamar], **Қурғон+тош** [Qurḡān+tāš], **Лаби+сой** [Labi+sāy], **Чувори+ноя** [Juvāri+pāya], **Нахӯд+ноя** [Naxud+pāya], **Якка+тол** [Yakka+tāl]...; б) сифат+исм: **Сабз+кӯҳ** [Sabz+kuh], **Сиёсанг** [Siyā+sang], **Чандара** [Čar+dara]...; в) шумора+исм: **Ду+ариқ** [Du+ariq], **Якка+тол** [Yakka+tāl], **Якка+арча** [Yakka+arča], **Чор+дара** [Čār+dara]...; г) исм+асоси феъл: **Дар+банд** [Dar+band], **Заргар+гузар** [Zargar+guzar], **Катару+гузар** [Katar+i+guzar], **Харпар** [Har+par]...; ғ) исм+асоси феъл+исм: **Санг+гардак+дарё** [Sang+gardak+daryā], **Дег+рез+хона** [Deg+rez+xona]; д) исм+сифати феълӣ: **Музаффар+парида** [Muzaffar+parida], **Расул+парида** [Rasul+parida], **Маҳарраҳим+парида** [Maharrim+parida], **Азогошта** [Ajā+gasta]...; е) исм+исм+сифати феълӣ: **Нодира+санг+зада** [Nādira+sang+zada]....

Зикр кардан ба маврид аст, ки топонимҳои мураккаби минтақаи мазкур на танҳо дар заминаи қолабҳои фароғири ду ҳиссаи номии нутқ, балки ба воситаи ба онҳо илова шудани пасвандҳо низ сохта мешаванд: 1) топонимҳои мураккабе, ки форманти «-а» доранд: шумора+исм+а: **Ду+рах+а** [Du+rah+a], **Ду+об+а** [Du+āb+a], **Чор+рах+а** [Čār+rah+a]...; 2) топонимҳои мураккабе, ки форманти «-ак» доранд: исм+исм+асоси замони ҳозираи феъл+ак: **Барф+об+кунак** [Barf+āb+kunak], **Гӯсола+ҳай+кунак** [Gusāla+hay+kunak]...; 3) топонимҳои мураккабе, ки анҷомаи топонимсози «-ӣ» доранд: исм+бандаки изофӣ+исм+асоси замони ҳозираи феъл+ӣ: **Мӯрӣ Сангиосиёфурорӣ** [Muri Sangiāsīyāfurāri] номи кӯҳ, камарӣ...; 4) топонимҳои мураккабе, ки анҷомаи топонимсози «-ҳо/-о» доранд: шумора+исм+ҳо: **Си+туда+ҳо** [Si+tuda+hā], **Сидабарозо/Сиюду барозо** [Sida+barāzā], номи мавзеъ.

Фасли **чоруми** боби сеюм «Ибора-ҷойномҳо» ном дорад. Ибора-ҷойномҳои воҳаи Сурхон, асосан, аз ҷузъҳои **об** ва **сар** ҳамчун ҷузъи асосӣ таркиб ёфта, ба воситаи бандаки изофии **-и** ҷузъи тобеъро алоқаманд намуданд: **Оби гарм** [Ābi garm], **Оби заранг** [Ābi zarang], **Оби калон** [Ābi kalān], **Оби равон** [Ābi ravān]...; Топоним-ибораҳои воҳаи Сурхонро ба тариқи зайл дастабандӣ намудан ба мақсад мувофиқ аст: а) ибораи исмӣ (исм+и+исм): **Об+и чашма** [Āb+i časma], **Об+и ях** [Āb+i yax], **Сар+и бозор** [Sar+i bāzār], **Сар+и гузар** [Sar+i guzar]; б) ибораи исмӣ (исм+и+сифат): **Об+и гарм** [Āb+i garm], **Об+и заранг** [Āb+i zarang], **Об+и калон** [Āb+i kalān]; в) ибораи исмӣ (исм+и+сифат+и+шумора): **Мур+и Сабз+и Якум** [Mur+i Sabz+i Yakum] кӯҳ; г) ибораи исмӣ (исм+и+исм+и+сифат): **Пасту+и Хок+и Сурх** (мавзеъ).

Ҷоиз ба қайд аст, ки як гурӯҳи калони топонимҳои воҳаи Сурхон, ки дар қолаби ибораи изофӣ шакл гирифтаанд, бо термин – нишондодҳо сохта шудаанд: 1) бо истилоҳ-нишондоди «об»: **Оби чашма** [Ābi Čašma], **Оби ях** [Ābi yax]; 2) бо истилоҳ-нишондоди «сар»: **Сари бозор** [Sari bāzār], **Сари гузар** [Sari guzar]; 3) бо истилоҳ-нишондоди «масҷид»: **Масҷиди Саидмуродхон** [Masjidi Saidmurādxān], **Масҷиди Султонбобо** [Masjidi Sultānbābā]; 4) бо истилоҳ-нишондоди «мазор»: **Мазори Эшонӯлдӣ** [Mazāri esānuldi]; 5) бо истилоҳ-нишондоди «маҳалла»: **Маҳаллаи Чинор** [Mahallai

Āsinār]; 6) бо истилоҳ-нишондоди «хам»: **Хами баланд** [*Xami baland*]; 7) бо истилоҳ-нишондоди «қишлоқ»: **Шохол қишлоқ** [*Sāxāl qislāq*] номи деҳа; 8) бо истилоҳ-нишондоди «корвон»: **Корвони Сурх** [*Kārvāni Surx*] номи дара ва ғ.; 9) бо истилоҳ-нишондоди «боғ»: **Боғи Ғуто** [*Bāji Jutā*] боғ; 10) бо истилоҳ-нишондоди «осиё»: **Осиёи Боло** [*Āsiyāi Bālā*] мавзеъ, ҷой; 11) бо истилоҳ-нишондоди «пар»: **Парметан** [*Parmetan*] номи деҳа, **Парҷон** [*Parčār*] номи мавзеъ; 12) бо истилоҳ-нишондоди «пӯстин»: **Пӯстингузар** [*Pustinguzar*] номи гузар, **Пӯстиндара** [*Pustindara*] номи деҳа; 13) бо истилоҳ-нишондоди «теппа»: **Теппаи Бозор** [*Terai Bāzār*]; 14) бо истилоҳ-нишондоди «дарё»: **Дарёи Кургонча** [*Daryāi Qurjānča*], **Дарёи Панҷоб** [*Daryāi Panjāb*]; 15) бо истилоҳ-нишондоди «дара»: **Дарай Ниҳон** [*Darai Nihān*] номи деҳа ва ғ.; 16) бо истилоҳ-нишондоди «кӯҳ»: **Кӯҳи Сафед** [*Kuhi Safed*] номи кӯҳ, **Кӯҳи Сиёҳ** [*Kuhi Siyāh*] номи кӯҳ ва ғ.; 17) бо истилоҳ-нишондоди «занг»: **Зангарик** [*Zangariq*] номи ҷӯй, **Зангтеппа** [*Zangteppa*] номи теппа; 18) бо истилоҳ-нишондоди «дашт»: **Дашти Калта** [*Dasti Kalta*] дашт, **Дашти Калтамоӣ** [*Dasti Kaltatāy*] номи деҳа, **Дашти Їнон** [*Dasti Āinār*] номи деҳа ва ғ.; 19) бо истилоҳ-нишондоди «нова»: **Нова Булоқ** [*Nāva Bulāq*] номи деҳ, **Нова Ариқ** [*Nāva Ariq*] номи ҷӯй ва ғ.; 20) бо истилоҳ-нишондоди «бозор»: **Бозорбоиӣ** [*Bāzārbāsi*] номи гузар, **Бозортеппа** [*Bāzārteppa*] номи деҳа ва ғ.; 21) бо истилоҳ-нишондоди «санг»: **Санги Гар** [*Sangi Gar*] номи адирва ғ.; 22) бо истилоҳ-нишондоди «чашма»: **Чашмаи Араб** [*Āsmai Arab*] номи мавзеъ, **Чашмаи Канда** [*Āsmai Kanda*] номи чашма, **Чашми Амирон** [*Āsmai Amirān*] номи деҳада ва ғ.; 23) бо истилоҳ-нишондоди «қалъа»: **Қалъаи Ботурхуҷа** [*Qal'ai Bāturxuja*] номи қалъа, **Қалъи Пасурхӣ** [*Qal'ai Pasurxi*] мавзеъ ва ғ.; 24) бо истилоҳ-нишондоди «хавз»: **Хавзи Пасурхӣ** [*Havzi Pasurxi*] мавзеъ, **Сари Хавз** [*Sari Havz*] мавзеъ ва ғ.; 25) бо истилоҳ-нишондоди «сой»: **Соӣи Давлатхуҷа** [*Sāyi Davlatxuja*] чарогоҳ ва ғ.; 26) бо истилоҳ-нишондоди «ҷӯй/ҷӯбор»: **Ҷубори Нав** [*Jubāri Nfv*] ҷӯйбор, **Ҷӯӣи Чаппагардун** [*Jui Āppagardun*]. Зикр бояд кард, ки ҷузъи баъзе ибораҳо тафсил ёфтаанд: **Ҷубори Шахи Тур** (ҷӯйбор); 27) бо истилоҳ-нишондоди «чар»: **Ҷарроӣ Сурх** [*Jarrāi Surx*], **Ҷарроӣ Мирзоӣ Ҳоҷӣ** [*Jarrāi Mirzā Hāji*] ва ғ.

Ҳамин тавр, ҷойномҳои воҳаи Сурхон аз ҷиҳати сохтор ба ҷойномҳои сода (содаи рехта), сохта, мураккаб ва ибора – ҷойномҳо ҷудо мегарданд.

Дар хулоса натиҷаҳои ба даст омада мухтасар ба таври зерин нишон дода шудаанд:

1. Оид ба ҷойномҳои воҳаи Сурхон то кунун таҳқиқи ҷашмрасе сурат нагирифта, диссертатсияи мо дар баррасиву омӯзиши ҷойномҳои водӣ аз аввалин иқдомест, ки ҳангоми баррасии мавзӯ бо як қатор муаммоҳо, аз қабилӣ сохти номвожаҳо ва мансубияти забонии онҳо рӯ ба рӯ шудем, ки хулосаҳои рисола дар ҳамин замина арзи вучуд намудаанд [1-М].

2. Воҳаи Сурхон аз ҷиҳати фарогирии ҷойномҳо бисе пурғановат буда, зиёда аз 1000 номро фаро мегирад. Бояд зикр кард, ки ҳеҷ кадоме аз ин номҳо тасодуфӣ набуда, аксарашон аз нигоҳи мухтаво хеле баландмазмун мебошанд, ки ин аз заковати азалии гузаштагон шаҳодат дода, таҳлилу таҳқиқи онҳо аҳамияти вижа дорад [6-М].

3. Чойномҳои воҳаи Сурхондарё аз рӯйи сохташон ба гурӯҳҳои зерин тасниф карда шудаанд: а) чойномҳои сода; б) чойномҳои сохта; в) чойномҳои мураккаб; г) чойномҳо-ибораҳо. Ин навъи чойномҳои дар шакли ибораҳои изофӣ ташаккулёфта ва чойномҳои мураккаб фоизи нисбатан зиёди чойномҳои воҳаи Сурхонро фаро мегиранд [4-М].

4. Аз таҳлилу баррасии чойномҳои сохтаи воҳаи Сурхон маълум гардид, ки пешвандҳо нисбат ба пасвандҳо хеле каммаҳсул буда, дар шаклгирии топониму микротопонимҳои минтақа саҳми ночиз доранд [4-М].

5. Дар баробари топоформантҳои тоҷикии минтақа, ки хеле зиёд мебошанд, як гурӯҳ анҷомаҳои номвожасози суғдиро ба мушоҳида гирифтанд, ки дар ташаккули номвожаҳои чуғрофӣ саҳми назаррас доранд [4-М].

6. Аксари топонимҳои суғдии воҳаи Сурхон бо номвожаҳои чуғрофии манотиқи дигари густариши забони суғдӣ (аз ҷумла Яғноб ва минтақаҳои дигари водии Зарафшон) сарнавишти таърихии ягона доранд ва ин умумият шаҳодат аз он медиҳад, ки ин номвожаҳо дар гуфтори мардумони ин манотиқ солиёни дароз мавриди истифода қарор доштаанд [6-М].

7. Аксари топониму микротопонимҳои воҳаи Сурхон дар баробари он ки истилоҳи ифодагари номвожаҳои чуғрофӣ мебошанд, қисми таркибии захираи луғавии забони бошандагони он буда, инъикосгари хусусиятҳои махсуси ин минтақа маҳсуб меёбанд [2-М].

8. Аз ҷиҳати баромади забонӣ топонимҳои ин мавзёҳолибан баромади суғдӣ дошта, вале микротопонимҳои он аксаран калимаҳои тоҷикиасланд [5-М].

9. Дар баробари номвожаҳои эронии минтақа, ки аксари кулро ташкил медиҳанд, микротопонимҳои арабиву туркиро мушоҳида намудем, ки нисбат ба топонимҳо таърихи тулонӣ надошта, дар зерин таъсири забони бошандагон ташаккул ёфтаанд [2-М].

10. Дар вақти муайян намудани маънии луғавӣ ва баромади забонии топониму микротопонимҳои минтақа ба як гурӯҳ номвожаҳои дучор омадем, ки аз кадом забон сарчашма гирифтани онҳо номаълум мебошад [1-М].

11. Қисмати асосии антропотопонимҳои воҳаи Сурхон аз номҳои мардонаи аз ҷиҳати баромади забонӣ мансуби забони арабӣ ва истилоҳ – нишондодҳои мухталифи махсуси минтақа ташаккул ёфтаанд [6-М].

12. Таҳлили маъноии микротопонимҳои воҳаи Сурхон собит менамояд, ки аксари номвожаҳои чуғрофии ин минтақа дар заминаи истилоҳоти чуғрофӣ, зоонимҳо, фитонимҳо, антропонимҳо, этнонимҳо ва номҳои хусусӣ арзи вучуд намудаанд [3-М].

13. Сабабҳои асосии пайдо гардидани антропонимҳои минтақа ба бунёди боғу замин, бинои хонаву пул, қӯтан ва ғ. аз ҷониби ин ё он шахс ва ба ҳодисаҳои номатлуб рӯ ба рӯ шудани одамон [аз ҷумла, аз кӯҳу ҷар афтидани одамон, мақтул гардидани баъзе ашхос дар мавзёҳои муайян] робита доранд [5-М].

14. Микротопонимҳое, ки дар заминаи номи рустаниву наботот ташаккул ёфтаанд, дар низоми номвожаҳои ин минтақа саҳми назаррас доранд. Номвожаҳои ин минтақа, ки бо истилоҳи фитотопонимҳо ёд карда

шудаанд, асосан, аз номи рустаниҳо ва формантҳои топонимсоз ташаккул ёфтаанд. Сабаби чунин ном гирифтани мавзёҳои мухталиф дар он аст, ки дар он макон ин ё он навъи рустани бештар мерӯянд ва ҳатто мавҷуд будани як-ду дарахт ё гиёҳ низ боиси он шудааст, ки дар номи он фитоним ҳамроҳ гардад [1-М].

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натичаҳои таҳқиқ

Аз омӯзиши мавод ва масоили мавриди баҳси диссертатсия бармеояд, ки он нахустин пажӯҳиши фарогир ва монографӣ роҷеъ ба топонимияи воҳаи Сурхон мебошад. Аз ин хотир, пас аз баррасии амиқи мавзӯи мазкур истифодаи амалии натичаҳои таҳқиқро метавон ба тариқи зайл пешниҳод намуд:

1. Диссертатсияи мазкур метавонад барои муҳаққиқон ва мутахассисони соҳаи филология ва, хосатан, бахшҳои таърихи забон, ономастика, топонимика ва амсоли инҳо дар самти омӯзиши шаклгирии ҷойномҳои таърихии ин ё он мавзё, баррасии луғавию сохтори онҳо хидмат намояд.

2. Маводи дар диссертатсия фароҳамомада барои ошно намудани доираи васеи хонандагону ихлосмандони номшиносӣ, таърихи забони тоҷикӣ ва ҷойномҳои таърихии воҳа, ки дар номгузорӣ ин ҷойномҳо мусоидат мекунад, муфид аст.

3. Диссертатсия барои магистрантон, докторантони PhD ва дигар довталабони дараҷаҳои илмӣ дар омӯзиши метод ва муайян намудани равишҳои кори таҳқиқотӣ ёрӣ расонида метавонад.

4. Маводи диссертатсияро метавон зимни таълифи китобҳои дарсӣ, мақолаву монографияҳои илмӣ, ташкили машғулиятҳои факултативӣ доир ба таърихи забони тоҷикӣ, ономастикаи таърихӣ, топонимика, лаҳҷашиносии таърихӣ ва амсоли инҳо дар факултетҳои филологияи донишгоҳҳои олии ва коллеҷҳои омӯзгории кишвар мавриди баҳрабардорӣ қарор дод.

5. Бо назардошти ҷанба, замина ва аҳаммияти таърихӣ доштани топонимҳои воҳа хуб мешавад, ки онҳо ҳамчун гурӯҳи калимаҳои аз нигоҳи забонӣ ва таърихӣ пураҳаммият ҳангоми таҳқиқ ва тадриси таърихи халқи тоҷик ҳамаҷониба омӯхта шаванд.

6. Барои муайян кардани дараҷаи таъсири байниҳамдигарии забонҳо пешниҳод карда мешавад, ки топонимҳои воҳа ҳамчун воҳидҳои лексикӣ таърихан ташаккулёфта, дар мавридҳои муайян кардани дараҷаи таъсири байниҳамдигарии забонҳо ҳамчун меъёр ва ченаки асосӣ ба назар гирифта шаванд.

7. Дар таҳияи «Фарҳанги номвожаҳои ҷуғрофӣ», ки ба таври расмӣ дар Кумитаи Забон ва истилоҳот таҳия, баррасӣ ва тасдиқ мегардад, таҳқиқи донишмандони топонимшинос доир ба ин мавзӯ ба назар гирифта шавад ва номвожаҳои аслии забони тоҷикӣ ба феҳристи номҳои ҷуғрофӣ дар бахши ҷойномҳои таърихӣ ворид карда шаванд.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

- [1-М]. **Турсунова, М.** Шарҳи баъзе номвожаҳои чуғрофии воҳаи Ҳисор дар осори таърихӣ [Матн] / М. Турсунова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2016. – №4/5. – С. 76-81.
- [2-М]. **Турсунова, М., Ҳомидов, Д.** Шарҳи гидронимҳои Чағонрӯди таърихӣ дар манбаъҳои хаттӣ [Матн] / М. Турсунова, Д.Ҳомидов // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни. – Душанбе, 2017. – №1/2 (68-69). – С.90-94.
- [3-М]. **Турсунова, М.** Вижагиҳои сохтори топонимҳои Чағонрудӣ таърихӣ [Матн] / М. Турсунова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айни. – Душанбе, 2018. – №2 (74). – С.128-137.
- [4-М]. **Турсунова, М.** Баъзе вижагиҳои забони гидронимҳои Чағонрӯд [Матн] / М. Турсунова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айни. – Душанбе, 2018. – №5/1 (77). – С.113-117.
- [5-М]. **Турсунова, М.** Таҳлили лингвистии оронимҳои воҳаи Сурхон [Матн] / М. Турсунова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айни. – Душанбе, 2019. – №6 (83). – С.83-88.
- [6-М]. **Турсунова, М.** Баррасии қабатҳои луғавии топонимҳои воҳаи Сурхон [Матн] / М. Турсунова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айни. – Душанбе, 2021. – №3 (92). – С.51-56.
- [7-М]. **Турсунова, М.** Баррасии луғавии этнотопонимҳо ва анротопонимҳои воҳаи Сурхон [Матн] / М.Турсунова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айни. – Душанбе, 2022. – №5 (100). – С.68-72.

II. Мақолаҳои муаллиф дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ:

- [8-М]. **Турсунова, М.** Сурхон воҳаси топонимларининг луғавӣ (лексик) қатламларини ўрганиш [Матн] / М.Турсунова // Термиз давлат университетининг илмӣ журнали. – Термез, 2021. – № 1 (1). – С.171-181.
- [9-М]. **Турсунова, М.** Баррасии забони ҷойномҳои тоҷикии воҳаи Сурхон [Матн] / М.Турсунова // Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе, 2022. – №1 (1). – С.108-114.
- [10-М]. **Турсунова, М.** Сурхон воҳаси этнотопонимлари ва анротопонимларининг луғавӣ ҷиҳатдан ўрганилиши [Матн] / М.Турсунова // Термиз давлат университетининг илмӣ журнали. – Термиз, 2022. – № 4. – С.143-147.
- [11-М]. **Турсунова, М.** Ибора-топонимҳои воҳаи Сурхон [Матн] / М. Турсунова // Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе, 2023, №2(3). – С.85-88.

**ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ САДРИДДИНА АЙНИ**

На правах рукописи

УКД 809.155.0 (575.3)

**ТУРСУНОВА МУНАВВАРА
АЪЗАМОВНА**

**ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
ТОПОНИМИИ ОАЗИСА СУРХОН**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени кандидата
филологических наук по специальности
10.02.01 - Таджикский язык

Душанбе – 2023

Диссертация выполнена на кафедре теории и практики языкознания Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни

Научный руководитель: **Хомидов Дилмурод Раджабович**
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты: **Офаридаев Назри**
доктор филологических наук, профессор
кафедры таджикского языка Хорогского
государственного университета имени
Моёншо Назаршоева

Тураев Бурхон Бузургович
кандидат филологических наук,
ведущий сотрудник отдел языка
Института языка и литературы имени
Рудаки, НАНТ

Ведущая организация: Таджикский международный
университет иностранных языков
имени Сотима Улугзода

Защита состоится «26» июня 2023 года в 13⁰⁰ часов на заседании диссертационного совета 6D.KOA-068 по защите докторских философия (PhD) диссертаций при Таджикском государственном педагогическом университете имени С.Айни по адресу 734003, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121.

С диссертацией можно ознакомиться в научной библиотеке Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни и на сайте www.tgpu.tj.

Автореферат разослан « » 2023 г.

Учёный секретарь
диссертационного совета, кандидат
филологических наук, доцент

Каримова Д. Н.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. Исследование и изучение топонимов тех или иных исторических мест имеет как теоретическое, так и практическое значение, так как изучая их раскрывают многие важные исторические проблемы, лексические и грамматические особенности того или иного языка действующего в той местности. Следовательно, образование и дальнейшее развитие топонимов Средней Азии или Мавераннахра тесно связан всесторонним развитием языков иранской группы индоиранской семьи, особенно персидско-таджикским языком дари. Персидско-таджикский язык дари - один из языков данного края с древней историей и богатым лексическим составом, который более тысячи лет был признан официальным, деловым, научным и культурным языком. Сказанное подтверждается научными исследованиями последних лет антропологами из Таджикистана, России, Узбекистана, Туркменистана, Кыргызстана, Казахстана, Афганистана и Ирана по истории топонимов ряда исторических мест в Центральной Азии и опубликованные диссертации и книги.

Таджикско-персидские и арабские исследователи, историки, географы и путешественники средневековья сыграли значительную роль в процессе определения топонимов различных мест и территорий Средней Азии, в том числе в Чаганиёне // Сурхоне (ныне Сурхандарьинская область Узбекистана) и сбора топонимов вышеназванных местностей составив словарей топонимов и написав отдельные географические произведения с различной тематикой. В этом отношении таджикский исследователь-топонимист Н. Офаридаев в своей работе констатирует: «Труды географов IX-X веков, известные как «Илм аль-масолик ва-ль-мамолик», являются одним из важных и интересных источников по изучению и исследованию исторических топонимов Таджикистана и других республик Средней Азии. В частности, «Аль-масолик ва-ль-мамолик» Асада ибн Хурдодбаха [864 г. н.э.], «Китаб-аль-Харадж» Ахмада ибн-Якуба (891 г. н.э.), «Краткое изложение Китаб-уль-булдон» Ибн Факаха (903 г. н.э.), «Аттанбия в-аш шароф» Масъуди (843 г. н.э.), «Аль-масолик ва-ль-мамолик» Абуисхака Иброхим Истахри (951 г. н.э.), Сурат уль-Арз» Ибн Хаукала (978 г. н.э.), «Ахсан-ат-Такасим» Макдиси (983 г. н.э.), «Худуд-уль-олам минал Машрик илал Магриб» (982 г. н.э.), «Осор-уль-бакия» и «Китаб-ут-Тафхим» Абу Райхана Беруни и ряда других являются самыми важными произведениями из этой серии. Произведения одного из авторов XIII века Якута Хирави занимают особое место в истории топонимии Востока¹. Также в этой серии могут быть упомянуты следующие труды для изучения истории таджикской топонимии, которые являются крупнейшими средневековыми источниками, в том числе: «Форснома» Ибн Балхи, «Сафарнома» Носира Хусрава Кубодиёни, «Таърихи Табари» Балъами, «Таърихи Бухоро» Наршахи, путевые заметки Али Хамадони, Сайида Ашрафа Джахонгарда (Джахонгира) и другие. Однако по вопросу семантического исследования, происхождения, развития и языковой

¹Офаридаев, Н. Ойконимҳои Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон // Н.Офаридаев. – Душанбе, 2001. – С.5-8.

принадлежности и структурным особенностям Сурханского оазиса нет отдельной диссертационной работы, которая обеспечивала бы актуальность темы нашего исследования.

Степень изученности темы. Хотя топонимия как отдельная ветвь ономастики в середине XX века нашла свой определенный путь и стиль, основываясь на ценных трудах исследователей в этой области и воспользовавшись достижениями русской и европейской топонимии, но на сегодняшний день она все еще развивается. Согласно определениям отраслевых словарей, «топонимика (от гр. **topos** – место, местность и **onoma** – имя, название является частью ономастики, изучающей историю, происхождение, развитие, значение и место происхождения географических названий (топонимов)»¹. Отсюда можно найти интересную информацию о топонимах различных регионов Центральной Азии в географическом, историческом, литературном наследии и словарях, составленных в разные века. Например, географическое произведение «Худуд-ул-олам» (XI век) дает информацию о топонимах, географической территории, этническом составе и подземных источниках различных частей света, в том числе Мавераннахра, что очень интересно и открывается реалистичная картина данных местностей читателю.² Словари также являются важным источником информации по топонимам. Таким образом, очевидно, что таджикская топонимия имеет прочную научную основу, формировалась и развивалась в течении столетий, и многие работы в этой области написаны учеными, писателями, географами и путешественниками. Исследователи делят проделанную работу в этой области на три этапа, в третий этап которого можно включать работы российских и европейских ученых, написанное в советское время. Завершенные на данном этапе исследования также можно разделить на две группы по содержанию: 1) труды российских и европейских историков, антропологов и российских и европейских ученых-таджиковедов, написавших большое количество работ по различным регионам таджикоязычного населения Средней Азии; 2) труды ученых, родившихся в родном Таджикистане, которые начиная с советских времен и по настоящее время написали много работ в этой области, и в своих трудах дают много информации об исторических местах данного региона. Труды и исследования академика В.В. Бартольда, исследователей-топонимоведов Е.М. Мурзаева, А.И. Попова, В.Л. Топорова, исследователей-таджиковедов М.С. Андреева, Л.В. Ошанина, Е.М. Пешеровой, диалектологов В.С. Расторгуевой, А.З. Розенфелда, Т. Н. Пахалиной, В. С. Соколовой, исследователей согдского языка О.И. Смирновой, А.Л. Хромова, В.А. Лившица, А.А. Фреймана, М.Н. Боголюбова, Я. Лазаря и некоторых других принадлежат к первой группе по содержанию и работы этих ученых интересны по разным аспектам, которые выполняя своего рода функцию научной тропинки для исследователей позволяют будущим ученым в данной области извлечь большую пользу по своей научной работе. Здесь стоит упомянуть об уникальном и самоотверженном вкладе русского ученого В.В. Бартольда, особенно в

¹Бобомуродов, Ш., Мухторов, З. Фарҳанги мухтасари истилоҳоти забоншиносӣ // Ш.Бобомуродов, З.Мухторов. – Душанбе, 2016, с. 323.

²Худуд-ул-олам. – Душанбе, 199. – С.69.

исследовании и изучении топонимов различных исторических мест Средней Азии, в том числе Оазиса Сурхон, и его труды в этой области считается фундаментальной. В его трудах, как мы уже упоминали, есть интересная информация о топонимах Оазиса Сурхон, которая имеет большую историческую ценность¹. В трудах другого исследователя данного региона Е.М. Мурзаева также упоминаются названия Оазиса Сурхон². Следующий исследователь, З.А. Розенфельд в своей работе, помимо рассмотрения особенностей диалекта того или иного региона, одновременно высказал свое мнение о местных топонимах.³ Также другие исследователи, такие как О.И. Смирнова, А. Л. Хромов и ряд других внесли неоценимый вклад в исследовании и изучении гидронимов региона, относящиеся водоразделов верховьев Зеравшана и Ягнобского оазиса. Особенно следует отметить ряда научных трудов лингвиста А.Л. Хромова, посвятившего более 30 лет своей жизни изучению и сбору топонимических материалов верховьев Зарафшанского региона и горных диалектов таджикского языка, провел исторический экскурс в топонимию некоторых регионов⁴. В другую группу можно отнести труды таджикских исследователей. Следующие работы таджикских исследователей, таких как Р. Х. Додихудоева, С. Сулаймонова, Н. Офаридова, Ш. Исмоилова, О. Мухаммаджонзода, Дж. Алими, Д. Хомидова, А. Абдунабиева, Р. Шоева, М. Шодиева, Б. Тураева и некоторых других примечательны в нескольких отношениях, и в трудах данных ученых рассматриваются отдельные топонимы Таджикистана. Среди этих исследователей стоит упомянуть исследовательскую работу Р.Х. Додихудоева, который на протяжении многих десятилетий исследовал иранских топонимов, особенно в бадахшанском оазисе. В своей работе «Лингвистический анализ микротопонимии Памира (на материалах язгуломской и шугнанской группы)» и в других своих работах высказал свое мнение о лексических пластах топонимов таджикского и памирских языков, лексическому значению и об их сфере использования⁵. Труды С. Сулаймонова «Лингвистические основы топонимики в трудах арабского средневекового автора Якута-ал-Хамави (XIII в)» также является новым достижением в таджикской топонимии и считается одним из первых научных диссертаций в этой области⁶. Лингвист Ш. Исмоилов является исследователем топонимов и микротопонимов районов Раштского (Каротегин) оазиса, он опубликовал несколько работ по топонимам данного оазиса и

¹ Бартольд, В. В. К истории орошения Туркестана / В.В.Бартольд. - Санкт-Петербург, 1914.-174 с.; Бартольд В. В. Сочинения. Т. III / В. В. Бартольд.-М., 1964.-С. 4-84; Бартольд, В. В. Сочинения / В.В.Бартольд. Т.2. Ч.1.// К вопросу о языках согдийском+ и тохарском. - М., 1964. - 657 с

² Мурзаев, Э.М. Топонимика Средней Азии и Казахстана / Э.М.Мурзаев// Ономастика Средней Азии. - М.: 1978. - С. 38-45; Мурзаев Э. М. Географические названия Средней Азии / Э. М. Мурзаев. - М., 1978. - С. 38 - 47.

³ Розенфельд, А. З. Топонимика Ванджа / А. З. Розенфельд // Топонимика Востока. - М., 1962. - С. 85-94.

⁴ Хромов, А. Л. Чахордах мақола / А. Л. Хромов. - Душанбе, 2010. - С. 174.

⁵ Додихудоев, Р.Х. Таҳлили лингвистии микротопонимиии Помир (дар асоси маводи гурӯҳи язғулумӣ-шугнонӣ) / Р. Х. Додихудоев. -Душанбе, 1980. - с. 29.

⁶Сулаймонов, С. Лингвистические основы топонимики в трудах арабского средневекового автора Якута-ал-Хамави [XIII в]. - Автореф... канд... дис... / С. Сулаймонов. - М., 1979. - 20 с.

анализировал их с лингвистической точки зрения¹. Микропонимы Ванджского и Дарвозского районов ГБАО рассмотрены и исследованы лингвистом Н. Офаридаевым², топонимии и микропонимии Кулябского района Джумахоном Алими³, топонимии и микропонимии Гиссарского оазиса Таджикистана О.Мухаммаджонзода, исследование и лингвистический анализ топонимии оазиса Кешруд, гидронимы исторических территорий с таджикским поселением Средней Азии по значению, структуре, лексическим, историческим и этимологическим особенностям Д. Хомидовым. Топонимы Ягнобского оазиса и согдийского субстрата Варзобского, Деваштичского и Пенджикентского районов с точки зрения семантики, лексического состава, структуры и этимологии были рассмотрены в обширных исследованиях лингвиста Б.Б. Тураева.

Использование топонимии и антропонимии в исторических и художественных произведениях не ускользнуло от внимания исследователей. В частности, ономастика «Форсномы» Ибн Балхи (XII век) и мистические произведения Санои, Аттара и Джалолиддина Балхи рассмотрены в работе С. Абодуллоевой. В исследованиях М. Шодиева рассмотрены и проанализированы топонимы произведений устода С. Айни, Р.Шоева–ономастика «Самаки аяр», Д. Майнусова антропонимы «Шохнома» Фирдавси, С. Курбонмамадова поэтонимы «Шохнома» Фирдавси, Дж. Темурова антропонимы «Тысяча и одна ночь», Ф. Давлатовой топонимы и микропонимы «Таърихи Табари» Балъами, Э. Давлатова некоторые ономастические проблемы «Кассас-уль-Анбия», Р. Холназарова вопросы этнолингвистических аспектов таджикских диалектов Лахшского района.

Кроме того, о топонимах историко-географических объектах Варзруда или Меварауннехра проведено большое количество исследовательских работ известных ученых за пределами Таджикистана, особенно в соседних странах Средней Азии, в том числе в трудах узбекских топонимистов Ш. Кадырова [1970], Т. Рахматова [1973], Ш.С. Камолиддинова [2006], Т. Нафасова [1989], Р. Буриева [2010], Р.Х. Бобоходжаева [1993] исследовались топонимы территорий современного Узбекистана, такие как Самарканд, Ташкент, Хорезм, Кашкадарья, Ургут, Байсун и другие. Многочисленные топонимические исследования проведенные на территориях и регионах других республик Средней Азии такими топонимистами, как С. Атаниязовым [1966], С. Губаевой [1973; 1983], Е. Койчубаевым [1967] и некоторыми другими в исследованиях которых наряду с анализом тюркских топонимов своего региона, также рассмотрены топонимы иранских языков. Пояснение и толкование топонимов данного великого исторического оазиса также встречаются в древних таджикских толковых словарях и толкование топонимов, данные некоторыми авторами и по сей день, не утратили своей научной ценности и могут быть использованы в качестве надежного источника для исследования топонимов оазиса в истории иранских языков.

¹ Исмоилов, Ш. Топонимии водии Қаротегин / Ш. Исмоилов. – Душанбе, 1999. – с. 396.

² Офаридаев, Н. Ойконимҳои Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон // Н.Офаридаев. – Душанбе, 2002. – С.67-78.

³ Алими, Қ. Ташаккул ва таҳаввули топонимии минтақаи Кӯлоб // Қ. Алими. – Душанбе, 1995. – С. 3-10.

Связь исследования с программами (проектами) и научными темами. Проблемы исследования тесно связаны с программами (проектами) и научно-исследовательскими темами ТГПУ им. С. Айни. Результаты и выводы научных исследований могут сыграть важную роль в разработке и совершенствовании образовательных программ. Тема данного исследования проводится в рамках одного из направлений научно-исследовательской работы кафедры теории и практики языкознания Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования. Цель исследования топонимов Сурханского оазиса состоит в рассмотрении слов, относящиеся к топонимам рассматриваемого исторического региона в языковом плане, и определить их лексико-структурные особенности.

Задачи исследования. Основными задачами исследования являются комплексное изучение и исследование семантических и структурных особенностей топонимов Сурханского оазиса, и в этом контексте определяется роль исконных и заимствованных слов в их образовании. Комплексное исследование темы требует решения следующих задач:

-на основе письменных источников древних, средневековых и современных иранских языков определение историко-географической границы оазиса Сурхон;

-показать роль лексико-семантических особенностей топонимов и микротопонимов оазиса Сурхон в историческом процессе;

-рассмотреть особенности и лексический состав топонимов оазиса и определить количество синонимичных топонимов и сферы их употребления;

-исследование семантических особенностей топонимообразующих формантов оазиса;

-исследование лексических значений топонимов оазиса, таких как названия деревень, сел, поселков, городов, рельефных территорий, холмов, топонимы, относящихся к оронимии и гидронимии;

- определение роли суффиксов, образующие топонимы и их языковые особенности в составе географических топонимов оазиса;

-рассмотрение исследуемых топонимов с точки зрения происхождения, структуры и формы;

-анализ топонимов оазиса с точки зрения структуры и выявления простых, производных, сложных, составных слов данной области;

- анализ топонимов оазиса по принадлежности к таджикскому, тюрко-узбекскому, арабскому и гибридным языкам;

-анализ суффиксов, образующие топонимы по языковой принадлежности, таких как таджикские, арабские, тюрко-узбекские суффиксы топонимов;

- этимологический анализ топонимических материалов и определить процесс исторического развития топонимов согдского и таджикского субстрата.

Объект исследования. Объектом исследования считается топонимический материал одного из исторических мест Гиссарской долины, а именно Сурханского оазиса, который ныне именуется Сурхандарьинской

областью Республики Узбекистан и упоминается в исторических трудах под названием исторический Чаганруд.

Предмет исследования. Предметом исследования является топонимический материал Сурханского оазиса, который в основном был собран во время путешествия по этому краю. Также для сбора материалов по топонимии помог топонимический словарь исследователей М. Караева и Т. Нафасова.

Теоретические основы исследования составляют труды ряда отечественных и зарубежных ученых. Большинство исследователей в области топонимии опирались на их труды, и в процессе рассмотрения и изучения этих вопросов мы также обращались к научным трудам отечественных и зарубежных ученых и лингвистов, таких как С. Айни, А.М. Мирзоева, Н. Масуми, Д.Т. Тоджиева, Р.Х. Додихудоева, Р. Гаффорова, М.Н. Косимовой, Г. Джураева, Б. Камолиддинова, Х. Маджидова, Д. Саймуддинова, Д. Ходжаева, С. Назарзода, Ш. Исмоилова, Н. Офаридаева, Дж. Алими, М. Султонова, О. Мухаммаджонзода, С. Сулаймони, Д. Хомидова, Б. Тураева (Таджикистан), В.В. Бартольд, А.С. Андреева, Э.М. Мурзаева, В.В. Виноградова, О.С. Ахмановой, Г.О. Винокур, Н. М. Шанского, Е.М. Галкина-Федорука, Д.Н. Шмелева, О. Б. Широтиной, А.Л. Хромова, А.З. Розенфельда (Россия), Ризо Ашрафзода, Таки Вахидийон Комера (Исламская Республика Иран), Н. Кораева, Т. Нафасова (Узбекистан), С. Атаниязова (Туркменистан), М.С. Куйчибаева (Казахстан) и др.

Методологические основы исследования. Методы исследования диссертации включают в себя методы анализа, компонентный метод, методы наблюдения, сравнения, синхронический и диахронический методы исследования, статистический, лексико-семантический и структурный анализ, с помощью которых исследуются и анализируются топонимы оазиса Сурхон по мере возможности с древнейших времен до наших дней и демонстрируются их развитие и изменения их формы, а также определяется степень качественных и количественных изменений вышеуказанных топонимов.

Источники исследования. Материал диссертации подготовлен на основе историко-географических трудах, путевых заметках и записок, литературных и художественных произведениях и словарях. Для толкования и объяснения исторических топонимов использованы толковые словари на таджикском языке, такие как «Луғати Фурс» Асади Туси, «Ғиёс-ул-луғот», «Бурҳони қотеъ», «Чароғи ҳидоят», «Фарҳанги забони тоҷикӣ», «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ», «Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ» «Фарҳанги осори Ҷомӣ» Амона Нурова, «Луғатнома» Деххудо, «Фарҳанги форсӣ» Мухаммада Муин, «Фарҳанги истилоҳоту таъбироти ирфонӣ» Саидджаъфара Саджоди, «Саҳоҳ-ул-фурс» Нахчывана (разработка Г. Мирзоева).

Научная новизна исследования заключается в том, что топонимы данного оазиса впервые исследуются в лингвистике по лексическому значению, языковому происхождению, образованию, развитию, структурных изменений, топоформантного анализа и семантическим оттенкам значений. Также в ходе изучения и исследования разновидность некоторых топонимов рассматривались историческими методами и показан их исторический экскурс. Однако наряду с

этим на основе исторических свидетельств и с учетом древней истории данных топонимов определено древняя история оазиса.

Основные положения диссертации, представленные к защите:

1. Исследование топонимов оазиса Сурхон привлекателен в лингвистическом плане и впервые в таджикском языкознании подвергается анализу в данной форме;

2. Структурный и семантико-лексический анализ топонимов и микротопонимов оазиса представляет интерес, данные лексические единицы встречаются в процессе исследования в форме простых, производных, сложных слов и как словосочетание-топоним;

3. Установлено, что большинство топонимов оазиса имеют древнюю историю при этимологическом анализе, но в настоящее время с течением времени претерпели изменения по форме и значению;

4. Указываются различные пути развития топонимов и микротопонимов, и за счет сложения формантов, влияние других языков приводит к образованию многих топонимов оазиса;

5. Утверждается, что причины появления группы топонимов связаны с историческими событиями;

6. На основе анализа сборника материалов раскрыта история некоторых географических названий оазиса Сурхон, выявлены их лингвистические и географические аспекты, что способствует обогащению словаря таджикского языка.

Теоретическая и практическая значимость исследования. Научная ценность исследования заключается в том, что благодаря анализу и рассмотрению лексических аспектов топонимов оазиса выражена точка зрения по нескольким лексико-стилистическим особенностям таджикского литературного языка, в частности, по лексическим пластам топонимов таджикского языка, научные результаты которых можно использовать при составлении учебников по истории таджикского языка, топонимии и исторической и современной исторической географии данного края. Кроме того, было бы целесообразно использовать топонимические материалы оазиса при подготовке топонимических словарей и толковых словарей таджикского языка.

Практическая значимость исследования заключается в том, что материалы диссертации можно использовать на теоретических занятиях, специальных курсах и семинарах по истории таджикского языка, топонимии, диалектологии, исторической диалектологии, этнографии, археологии, истории стран Центральной Азии, на филологических факультетах, на факультетах языков Азии и Европы, истории, права и другие области гуманитарных наук, а также специальные слова или термины по топонимии могут использоваться в отраслевых словарях, особенно в толковом словаре по топонимии.

Соответствие темы диссертации паспорту научной специальности. Диссертация на тему «Лингвистическое исследование топонимии оазиса Сурхон» на соискание ученой степени кандидата филологических наук соответствует паспорту научной специальности 10.02.01.–Таджикский язык.

Личный вклад соискателя научной степени в исследовании состоит в том, что впервые завершена научная работа в форме диссертации на данную тему и проанализирован материал по топонимии, собранный за десять лет по структуре, значению, языковой принадлежности и этимологии.

Апробация результатов исследования. Основное содержание диссертации отражено в выступлениях и докладах автора на общеуниверситетских, республиканских, международных конференций и отдельных статьях автора, опубликованных в различных научных журналах.

Публикация научных работ по теме диссертации. Основные выводы диссертации опубликованы в 11 статьях, в том числе 7 статей в рецензируемых журналах ВАК РФ и ВАК при Президенте Республики Таджикистан и 4 статей в различных научных сборниках. Диссертация была обсуждена и представлена к защите на кафедре теории и практики языкознания Таджикского государственного педагогического университета (29. 12. 2022 г., протокол № 5).

Структура работы. Диссертация написана на 190 стандартных компьютерных страниц и состоит из введения, трех глав, заключения, библиографии и приложения.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

Во введении к диссертации приводится информация о важности темы, степени ее изучения, целях и задачах, выборе темы, а также об актуальности выбранной темы.

Первая глава диссертации - «Географическое положение и краткие исторические сведения о регионе» состоит из трех разделов. **Первый раздел** под названием **«Научные и письменные источники о Сурхонском оазисе»** посвящен оазису Сурхон и как оазису и как географической части Гиссарской долины, который в историческом, географическом, литературном и художественном наследии упоминается как Чагонруд, Чаганиён, Сахонруд, Сурхон. Данный научный труд, в свою очередь, можно разделить на исторические, географические и литературные научные произведения.

Древние исторические и географические труды. Первые сведения об оазисе Сурхон можно найти в древних надписях периода Ахеменидов, литературно-историческом наследии периода Сасанидов и относящимся согдийскому и бактрийскому языкам. Древнеперсидские клинописные надписи содержат важную информацию о господстве ахеменидских царей, их завоеваний и исторических границах этой исторической династии. Также в труде греческого историка V века «История Геродота» можно найти сведения об арийских народах, таких как сакаи, бактрийцы, согдийцы, хорезмийцы и другие. Материалы древних и средневековых письменных источников с учетом их исторических событий и географических особенностей можно делить на группы: **а)** произведения, посвященные общей истории народов Средней Азии; **б)** произведения, посвященные истории отдельной местности.

Первая группа источников включает большое количество исторических произведений, и «Тарих-уль-Расул-ва-ль-мулук» («История пророков и царей») является одним из них и посвящен истории пророков. **Во вторую группу**

источников целесообразно отнести арабские географические произведения. В этом географическом труде, написанном на арабском языке, есть достоверная и надежная информация о естественной географии областей Мавераннахра и Хорасана, расположении городов и престижных кварталов, дороги с дальними маршрутами, состоянии производства, достигнутое ремесленниками, фермерами, горнодобывающей промышленностью, торговлей. Труды исследователей и путевые записки путешественников России XIX века В. Безобразова, И. Бекчурина, В.В. Григорьева, П.Е. Кузнецова и некоторых других посчитали подходящими для **третьей группы источников**. В их трудах содержится интересная информация об исторической территории оазиса Сурхон, подчиненность окрестных сел и деревень, а также географических особенностях этого края. Следует отметить, что интересные идеи, высказанные историками, географами и путешественниками Рима, Китая, Аджамы и Аравии о памятниках Мавераннахра и Хорасана и их областей рассмотрены в трудах таких отечественных и зарубежных ученых, историков и археологов, как В.В. Бартольд, С. Айнй, С. Гафурова, С.К. Кабинова, В.А. Лившица, М.М. Абрамова, М.С. Андреева, О.И. Смирновой, Н. Нематова, К. Пьянкова и некоторых других.

Оазис Сурхон как часть Гиссарского оазиса на протяжении столетий был одним из экономических, социальных и культурных центров, о котором в своем выступлении по случаю 3000-летия города Гиссар Президент нашей страны Э. Рахмон очень хорошо отметил: «Гиссар имеет историю более трех тысяч лет и является важной частью богатой истории нашего народа и неоспоримым доказательством того, что таджики являются одним из древнейших народов мира»¹. О древнем названии оазиса Сурхон упоминается во многих произведениях, таких как очерки и отдельные сочинения, написанные русскими путешественниками. Один из них называется «Чагониён» и был написан востоковедом, академиком В.В. Бартольдом. Согласно информации данного произведения известно, что «Оазис Сурхон и его окрестности, как и крепость Дехнав, в 1870 году был захвачен военным отрядом русского офицера А. Абрамова» [Бартольд 1964, 45]. Автор статьи находит ценные сведения по истории местностей данной области - *Дехнав, Байсун, Термез, Шерабад, Шаргун, Сайроб, Дарбанд, Сомон* и др. В целом, в средневековых письменных источниках название этого древнего оазиса и исторической области записывается в двух вариантах: *Сагониён* и *Чагониён*, а форма Сагониён отражена в трудах арабского географа IX века Ибн аль-Факеха, в измененной форме как Сакоиён, который является арабской формы *Чагониён*. В этом случае Ибн аль-Факех упоминает, что данный топоним образовалось от этнонима *сакои*². Стоит отметить, что это мнение подтверждается записями китайского историка и путешественника Сюань-Цзана, посетившего бассейн Чагониён в 630 году нашей эры, и эти имена упоминаются в путевых заметках этого путешественника в форме «*Чи-го-йен-на*»³.

¹Рахмон, Э. Забони миллат – ҳастии миллат / Э. Рахмон. – Душанбе: 2017.– С. 63.

²Ибн, ал-Факех Аҷоиб-ул-булдон / И. Факех. – Техрон, 1365. – С. 100.

³Бартолд, В. В. Сочинения / В. В. Бартольд. Т.2. Ч.1. // К вопросу о языках согдийском и тохарском. – М., 1967. – С. 67.

1.2. *Информация в литературных и художественных произведениях об оазисе Сурхон.* Оазис Сурхон или Чагониён – это историческое место, про которого можно найти информацию в литературно-художественных произведениях и в живописном описании его природы писателями. Литературно-художественные произведения писателей можно разделить на поэтические и прозаические произведения по их содержимое, структуре и содержания. На этой территории в разное время жили мудрые и образованные личности, поэты и писатели, шейхи и святые, такие как Шихабиддин Сабир бин Исмаил Тирмизи, Абу Абдулла Мухаммад ибн Али ат-Тирмизи, Адиб Сабир Тирмизи, Имам Хусайн, академик Мулло Эркаев, писатели Саттор Турсун, Иноят Насриддин, литературоведы А.Абдуллоев, М. Абдуллоев, Р.Абдуллоев, фольклористы и диалектологи Т. Хамрохкулов, Р. Рахмонов, С. Курбанов и десятки других ученых, которые своими превосходными и великолепными творениями, мудрыми высказываниями обогащали культуру и духовный мир нашего народа. Более того, оазис Сурхон будучи родиной отважных бактрийцев сыграла важную роль в формировании таджикского народа.

Поэтические произведения. Особое место среди литературных произведений занимает «Шохнома» Хакима Фирдавси, в которой содержится интересная информация об оазисе Сурхон и его топонимах. В литературном шедевре «Шахнома» Абулкосима Фирдавси упоминаются некоторые топонимы данного края, как названия реки, гор, города и поселки оазиса Сурхон. Например, в данном литературном шедевре Фирдоуси описывает переговоры Хусрава Анушервана с тюрками об установлении союза между этими царями следующим образом:

*Зи Балху зи Шукнону Омую Зам,
Силоху сипаҳ хосту ганчу дирам.
Зи Хатлону аз **Тирмизу Висагирд**,
Зи ҳар се сипаҳ андар овард гирд¹.*

(От Балха, Шукнона Аму и Зам, Просил оружие, доспехи и сокровища, От Хатлона, **Термеза и Висагирд**, И от всех трех вместе собрал воинов.

В этом отрывке поэмы упоминаются следующие топонимы, как Балх (близ Термеза), Шукнон (ныне Шугнан), Хатлон, Термез и Висагирд (в настоящее время территории Вахдата и Файзабада), а также названия реки Амударья и Зам (ныне Зарафшан), которые свидетельствуют, что у данных топонимов многовековая история. Из этих исторических топонимов Термез находится на исторической границе оазиса Сурхон, и данная местность действительно имеет долгую историю, которая упоминается в древних исторических источниках в форме Тирмид, Тирмиз.

Прозаические произведения. Следует отметить, что в сокровищнице литературы и культуры нашего народа немало путевые заметки - сафарнома, одним из которых является «Сафарнома» Носир Хусрава. Данное произведение, который является результатом семилетнего путешествия Носир Хусрава, охватывает названия городов и поселков, многих исторических мест, включая

¹ Фирдавси, Абулкосим, Шохнома // А.Фирдавси. Ч. 2. – Душанбе, 1966. – С. 223–224.

следующие топонимы Оазиса Сурхон, таких как Тирмид, Тангихарам, Нихомруд, Комруд, Санггардак, Чагониён и другие¹. В том числе сюда можно включить «Бобурнома» Бобура, на страницах которой содержится информация об оазисе Сурхон и его топонимах. В произведениях известных писателей нашей литературы - Зайниддина Махмуда Васифи в «Бадоеъ-уль-вакоеъ», Кори Рахматулло Возеха в «Тухфат-уль-ахбоб фи тазкират-иль-асхоб», Ахмада Дониша в «Наводир-уль-вакоеъ», Гульшани в «Истории Хумаюна», устода С. Айни в «Восстании Муканны» и «Герой таджикского народа Темурмалик», Джалала Икромии в «Двенадцати воротах Бухары», «Трон свержения», «Дочь огня», С. Улугзода в «Восе» и «Фирдавси», Ф. Мухаммадиева в «Варте», Саттора Турсуна в «Трёх днях одной весны», «Молчание вершин», Иноята Насриддина в своих публицистических произведениях, а также в произведениях легендарной прозы «Тысяча и одна ночь», «Самаки айёр», «Хотами Той», «Четыре нищий», «Тутинома», «Джоме-уль-хикаёт» и другие приведены аналогичные серии топонимов оазиса Сурхон. В частности, в трудах Ахмада Дониша упоминаются следующие топонимы этой долины и других оазисов, такие как Насаф, Дарвозаи оханин, Карши, Гузор, Нахрпай, Субах, Хусор, Байсун, что свидетельствует о благословенном прибытии Ахмада Дониша в данные места.²

1.3. Оазис Сурхон в словарях. Составители словарей интерпретировали трудных для понимания множество сложных слов и словосочетаний, а также собрали много топонимов, предлагали интересную информацию о городах, поселках, ущельях, ручейках, реках, источниках, государствах и регионах. В том числе, в данных словарях можно найти информацию о Сурхонском оазисе, о его городах и селах. «Гияс-уль-лугот» - один из этих словарей, составитель которого предоставляет информацию по топонимам оазиса Сурхон, такие как Чагониён, Термез, Байсун, Шерабад, Гавз и другие. «Гирмизи - принадлежит городу Тирмиз, который находится по ту сторону Джайхуна [от Луб-уль-Ахбоба Суюти]. В «Бурхони котеъ» о топониме Чагон и его лексическом значении составитель словаря высказал следующее мнение: «Чагон образован как рифма к слову места; это название местности, и некоторые говорят, что это название города; и другое значение бревно, которого расщепляя прикрепляют к ней колокольчики и певцы-солисты сохраняют его в таком виде; и это название мелодии и тон музыки; и обозначает усердного человека, очень старающего выполнить любую работу; и в общем охотника или убийцу, как человека, так и других зверей³. В данной работе составителем высказана хорошая мысль по этому поводу об определении понятия и местности, и эта информация послужит для восстановления и написания истории термина Чагон как отражающим этническую группу.

В «Толковом таджикском словаре для таджикского литературного языка» С. Айни использованы некоторые топонимы оазиса Сурхон, такие как: Чагониён, Дехнав, Байсун, Сайроб, Панджоб, Заркамар и другие.

Таким образом, Сурхонский оазис как древняя земля считается одним из красивейших и процветающих мест нашей страны и с древних времен

¹ Носири Хусрав, Сафарнома // Н.Хусрав. – Душанбе: Дониш, 1978. – С.91.

² Ахмади, Дониш. Наводир-ул-вакоеъ // А. Дониш. – Душанбе, 1992. – С.90.

³ Бурхони котеъ. – Душанбе, 1993. – Ч.1. С. 348.

очаровывает историков, путешественников, писателей и поэтов, ученых и мудрецов, религиозных и политических деятелей, которые восхваляя этот регион, выражали добрые мысли и идеи с любовью и привязанностью. Их дневники, заметки и мнения имеют определенное научное и литературное значение и по сей день не потеряли свое значение.

Вторая глава диссертации – «**Исследование лексических особенностей топонимов оазиса**» состоит из двух разделов.

Первая раздел вторая глава называется «**Лексические пласты топонимов оазиса**». Лексические пласты топонимического материала охватывают такие понятия, как *ойконимия*, *гидронимия*, *оронимия*, *этнотопонимия*, *антропонимия*, *фитотопонимия*, *зоотопонимия* и другие, которые в свою очередь также классифицируются на подгруппы.

2.1.1. Ойконимы оазиса. Населенных пунктов называют ойконимами в значении дом, место жительства и указывают на то, что связано с домохозяйством. В топонимику как топонимический термин входит совокупность названий населенных пунктов [город, поселок, село, проезд, квартал]: **а) Астионимы и полионимы:** *Термез, Дехнав, Байсун, Шерабад, Джаркурган, Кумкурган, Сариосиё, Узун, Шаргун* и др .; **б) Комонимы:** *Музрабат, Дашинабад, Тупаланг, Суфиён, Сина, Дарбанд, Дахана, Шаргун, Хондиза, Сурхоб, Панджаб, Сайроб, Бурс, Курганча.* Среди данных селений есть села, «названия которых упоминаются только в источниках. Сюда входят *Омончул, Кухак, Паргуза, Нартибаланд, Сардомир, Сардоба, Саркаш*, названия которых упоминаются в произведениях «Вакфнома», «Муджам-уль-бульдон» Якута Хамави»¹. В данном оазисе также есть десятки древних селений, которых до сих пор помнят под их старинными названиями. Следует отметить, что в этой долине самыми крупными и густонаселенными селениями считаются *Дахана, Дарбанд, Панджаб, Сайроб, Сина, Сариджуй, Сарибанд, Сарикала, Хуфар* и другие.

2.1.2. Гидронимы оазиса. Согласно историческим источникам, на территории оазиса Сурхон расположены следующие малые и большие реки: *Ан+хор, Дар+банд, Зар+камар, Ду+об+ а, Нихом+руд, Ком+руд* ...Данные гидронимы в свою очередь мы разделили на несколько подгрупп: *потамонимия* (совокупность названий рек), *лимнонимия* (совокупность названий озер и прудов).

а) Потамонимы. На территории оазиса Сурхон по историческим источникам были зафиксированы существование следующих малых и больших рек: *Анхор [Anhār], Дарбанд [Darband], Дуоба/Дува [Duāba/Duva], Заркамар [Zarkamar], Куювсув [Kuyivsuv], Қизилсой [Qizilsāy], Нихомрӯд [Nihāmrud], Обизаранг [Ābizarang], Оқсув [Āqsuv], Панчоб [Panjāb], Сайроб [Sayrāb], Сангардак [Sangardak], Хондиза/Хонҷиза [Xāndiza /Xānjiza]...*

б) Лимнонимия. В научной литературе названия озер и прудов рассматриваются в области гидронимии - лимнонимии, а лимнонимия изучает совокупность данных названий. На границе оазиса Сурхон, согласно письменным источникам, есть следующие лимнонимы или названия озер: *Кӯл, Каризат, Кӯлак, Лабиоб, Новандак, Обчӯяк, Обгир, Ободон, Тиллоҳавз [Шеробод], Чакоп/Чоҳоб.*

¹Хомидов, Д.Р. Топонимияи водии Кешрӯд /Д.Р. Хомидов. – Душанбе, 1999. – С. 108-110.

Эти озера и пруды чем другие озера и прудов больше и более известны, и они веками служили людям и по сей день продолжают служить.

в) Названия ручейков и рек. Толковые словари к слову «чўй» - «ручей» содержат следующую информацию: «Река, в которой много проточной воды». Исследователь топонимов Средней Азии Е.М. Мурзаев высказывает следующее мнение о словах «чўй» - «ручей»: «*jo*, *jo* – «арик» - «тонкий», «чўй» - «ручей» [таджикский]. Ср.: туркменский *джойа* [первоначально таджикское слово «чўй», означающее «ручей»] «арик» - «тонкий», «чўй» - «ручей» для орошения, ручей для орошения полей, садов и виноградников [по М. Талдиханову], персидское «чўй», «чўоб», «чўб» - «арик», «канал» [рус.] для орошения, река, ручей [арабский], чашма - родник, шохоб - приток, афганский [язык дари] «чўбор» - «плотина», «ҳавз» - «бассейн», «кўл»¹ - «озеро». Такие полноводные ручейки, ручьи и реки существуют на территории оазиса Сурхон, и их названия упоминаются в официальных документах, но их немного: *Дамариқ* [Damariq], *Дубойариқ* [Dubāyariq], *Қанҷигашиоҳ* [Qanjigāshāh], *Қораариқ* [Qāraariq], *Нўғайшиоҳ* [Nuḡayshāh], *Ойнаариқ* [Āynaariq], *Харкуш* [Xarkuš], *Чакак* [Čakak] и другие.

г) Название колодца и родника. На территории оазиса Сурхон понятие «**чоҳ**» - «колодец» означает «глубокую прямую яму в земле, траншею или прямую яму для откачки воды или слива загрязненной воды»², в основном на равнинах и в степях. Колодцы оазиса по структуре и содержанию сгруппированы в колодец-антропоним, колодец-этноним: **а) колодец-антропоним:** *Азизбулоқ* [Azizbulāq], **б) колодец-этноним:** *Балхикудуқ* (Balxiquduq).

2.1.3. Оронимы. Названия гор (оронимы) охватывают другую группу языковых пластов топонимического материала оазиса, и в эту группу входят названия *гор, холмов, пещер, оврагов, склонов:* **а) названия горных территорий:** горы *Боботог* (названия горы в Байсуне), *Гегирдак* (названия горы и села в Шерабаде), *Дуновги* (местность с двумя ущельями, название горы и села в Алтынсое), *Карсангон* (горный район, большая скалистая местность из крупных устойчивых мраморных каменистых скал в Алтынсое) и др. ; **б) Названия возвышенностей, оврагов и холмов:** *Бештахта* [название степи, Байсун], *Гурбузар* [название холма в Шерабаде], *Пустиндара* [название ущелья в Алтынсое], *Дахана* [название ущелья, ручья и села в Алтынсое и Дехнаве] и т.д.

2.1.4. Этнотопонимы. В Сурхонском оазисе существуют топонимические названия, где образование данных географических топонимов связано с названиями этнических групп. В науке топонимика образование топонимов от названий племён и народностей называется этнотопонимией. На территории оазиса Сурхон зарегистрированы следующие этнотопонимы: *Авгонгузар* (перевал), *Авгонқишлоқ* (село в окрестностях города Термеза и Джаркурганского района), *Арслонбой* (название перевала в Шерабадском районе), *Арғун* (село в городе Дехнав), *Балхигузар* (название квартала в Шерабадском районе), *Чигатой* (название села в Шерободе), *Чолмиён* (название села в Сариосиё) и другие.

¹ Мурзаев, Э.М. Географические названия Средней Азии . / Э. М. Мурзаев. – М., 1980. – С. 38-48.

² Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд. – М., 1969. – Ҷ. 2. – С. 678.

2.1.5. Антропонимы. Еще одна группа в топонимии - антропонимия, которая также имеет свой вклад в образовании топонимов оазиса, по структуре – сложные и употребляются для выражения названий холмов, колодцев и населённых пунктов, т.е. ойконимы, по своему происхождению относятся к таджикскому, тюркскому и арабскому языкам: **Ашӯрчилон** [деревня в районе Сариосиё], **Асқаршарм** [деревня в районе Сариосиё], **Ашуркесак** [название колодца в районе Сариосиё], **Бозорқӯлӣ** [название деревни в Байсуне], **Дехи Қаландар** [название деревни в Сариосиё], **Ҷазират Усмон** [название острова на исторической территории Термеза], **Омонхона** [название села в Байсуне], **Қиличбоғ** [название села в Байсуне] и другие. Количество данных топонимов невелико, их всего несколько, и их можно сгруппировать по их значению: *а) Населенный пункт (ойконим): Анбарсой* [Anbarsoy], название села, *Арслонбойӣ* [Arslonboyi], название села, *Ашуржилон* [Asurjilon], название села в районе Сариосиё...; *б) Ороним: Асқартеппа* [Asqartepa], *Асқарширам* [Asqarširam], *Аҳмадшаҳит* [Ahmadšahit]...; *в) Гидроним: Ашӯркесак* [Ašurkesak], *Бӯрхонҷӯй* [Burhānjuj], *Ҳайдарҷашма* [Haydarčāšma] и др .;

2.1.6. Фитотопонимы. В Сурханском оазисе есть места, образование которых связано с названиями растений и трав, которые в топонимии называются фитотопонимами: *Арчатут* [название ущелья в Байсуне], *Бедкота* [название села в Шерабаде], *Бештут* [название ущелья в Шерабаде], *Бойтерак* [название ущелья в Байсуне], *Бойтут* [название поселения в Шерабаде], *Испандӣ* [название поселения в Шерабаде], *Пахтаорол* [название деревни в Шерабаде] и другие. В зависимости от их содержания и особенностей мы разделили данные топонимы на следующие подгруппы: *а) При образовании фитотопонимов оазиса играют важную роль: а) слово тут как основной компонент: Арчатут, Бештут, Бойтут, Тутак; б) слово пахта как основной компонент: Пахтаорол, Пахтачилик, Пахтақургон ...; в) слово бог как главный компонент: Богбола, Боги Самарқанд, Боги Боло* и другие.

2.1.7. Зоотопонимы. Образование топонимов с именами животных и птиц называются зоотопонимией: *Ҷайраҳона* [название махалля в Термезе, места, где расположены гнезда дикобразов; Ср. *Ҷайраҳона* [село Каджровути, Деваштичский район], *Илонсой* [название села в Дехнаве], *Итбулоқ* [название родника в Байсуне], *Пушти Ёрдак* [название села в Байсуне], *Туябӯйноқ* [название возвышенности в Байсуне] ... Среди данных зоотопонимов существуют топонимы, по форме соответствуют зоотопонимам и, собственно говоря, имеют древнюю историю. В частности, к этой группе принадлежит *Хардузд*, и этот топонимом должен быть не хардузд, а *харфдиз*, что означает большая крепость. Компонент *харф* принадлежит к восточноиранским языкам и означает возвышенность, высокий холм, а *диз* / *дидж* означает крепость. Древняя форма *диз* происходит от парфянского *daiza* (даиза), а *диз* / *дидж* происходит от того же слова.

Таким образом, в исследуемом оазисе топонимы связанные с рельефной поверхности, населенным пунктом, гидронимом и тому подобное в основном относятся к группе иранских языков, особенно таджикскому, и по структуре

они являются простыми и сложными, в некоторой степени претерпели структурные изменения до настоящего времени.

Вторая раздел вторая глава называется «**Этимологический анализ топонимов**». Историко-сравнительный метод, т.е. этимологический анализ, помогает нам определить первоначальную форму измененных слов.

2.2.1. Таджикские топонимы. Следующие топонимы оазиса Сурхон можно отнести к таджикским топонимам: **Боғбола**(название села), **Боғзағон**(название села), **Боғи Самарқанд** (название села в Сариосиабском районе), **Боғи Боло** (название селения в Байсунском районе), **Боғи Шамол** (название села, Ангорский район), **Кат** (от согдийского языка *kas//kat* - город, от согдийского языка *kanca//kanta>kent* - город, городок, густонаселенный поселок), **Канд** (от согдийского языка *kanδ//kant* - город, от согдийского языка *kanδa //*) *kanta = kent* - город, городок, густонаселенный поселок), **Корез, Ангор, Андичон, Арғун, Газа, Дашт, Дахана, Занг, Заргус, Яланроч** [Yalanros] и другие.

По значению и географическим особенностям топонимы оазиса Сурхон целесообразно разделить на следующие группы: **1. Названия городов и поселков:** Байсун, Термез, Шерабад, Сариосиаб, Заркамар, Шаргун, Дехнав и др.; **2. Названия сел:** Заркамар, Пасисурхи (ныне Пасурхи), Бибиширин, Сина, Кайфон, Кандак, Каризат и др.; **3. Названия гор:** Кӯхи Сиём (Гора Сиём), Гегирдак, Кӯхи Чош (Гора Чош), Парғут, Почӯр, Хондиза, Хуфар и т.д. **4. Гидронимы:** Сайроб, Панчоб, Санггардак, Нихомруд, Сурхон Боботоғ (название горного хребта в районах Дехнав, Шурчи, Сариосие), Бодихаво (название деревни в Дехнаве), Говурган (название горной местности в Дехнаве); **5. Фитотопонимы:** Марғ, Шутимарғ (местность), Хамбатамарғ (местность), Мағзори (марғзори) Боло (пастбище) и др.;

2.2.2 Арабские топонимы. Арабские заимствованные слова играют значительную роль в лексическом составе таджикского языка и арабские топонимы также встречаются и в оазисе Сурхон, которые собраны по мере нашей возможностей. Положение арабских топонимов в системе топонимии Сурхона очень велико и определенную его часть составляют микротопонимы арабского происхождения, причем большинство из них настолько смешано в речи народов этого оазиса, что никто не знает, что они заимствованы с других языков: *Шаҳидон, Ҳойит, Суффа, Сел, Мазор, Мақбара (могила, кладбище, гробница, склеп, мавзолей), Манора (Минарет), Ҳисор* и т.д.

2.2.3. Тюркско-монгольские топонимы. Если лингвисты описывают заимствование арабской лексики в таджикский язык после прихода арабов через перевод литературной и религиозной литературы, то в случае тюркских заимствований придерживаются такого мнения, что «из узбекского [который является одним из языков тюркско-монгольская семья] меньше слов был заимствован через письменные источники»¹. Тюркских топонимов по их моделям и языковым особенностям можно разделить на следующие группы: **1)**

¹Одинаев, А. Топонимия и микротопонимия центральной сады горной Масчи (лингвистический аспект)// А. Одинаев. – Душанбе, 2018. – С. 45.

исконные тюркско-узбекские топонимы: *Боймоқли* [Bāymāqli], *Қуянли* [Quyanli], *Бормочли* [Bārmāçli], *Чупоқли* [Çupāqli]; 2) **смешанные топонимы [двуязычные]:** *Қумтеппа* [Qumteppa] - название деревни, *Тошлоқсой* [Tāšlāqsāy] - название ущелья, *Бештеппа* [Bešteppa] - название деревни, *Қумқурғон* [Qumqurğān] - название района и поселка.

2.2.4. Топонимы-гибриды: *Чинортоқ* [Çinārtāq] - название ущелья, *Яккатол* [Yakkatāl] - название ручья, *Новбулоқ* [Nāvbulāq] - название ущелья, *Жийдабулоқ* [Jiydabulāq] - название ущелья, *Арчабулоқ*, *Чинор маҳалла* [Çinār mahalla], *Аличусти маҳалла* [Aliçusti mahalla], *Бибиширин маҳалла* [Bibişirin mahalla], *Отабзори маҳалла* [Ātabezāri mahalla], *Қурғонча маҳалла* [Qurğānça mahalla], *Масҷиди Қизилкарвон* [Masjidi Qizilkarvān], [таджикский-узбекский], *Ёғзарин* [Yāғzarin], *Қумтеппа* [Qumteppa] - название деревни, *Тошлоқсой* [Tāšlāqsāy] - название ущелья, *Ўртақишлоқ* [Urtaqişlāq] - название деревни, *Ўруқдара* (узбекско-таджикский), *Фотимабулоқ* [Fātimabulāq] - название местности и ущелья (арабско-узбекский), *Қумқурғон* [Qumqurğān] - название города и поселка, *Чарқурғон* [Jarqurğān] - название города и поселка (арабско-узбекский), *Хўчабурҳон* [Xujaburhān] - название местности (таджикско-арабское), *Қизилнаҳр* [Qizilnahr] - название ручья (узбекско-арабское), *Мазори Эшонўлдӣ* [Mazāri Eşānuldi], *Мазори Омонтеппа* [Mazāri Āmānteppa], *Кўктеппа маҳалла* [Kukteppa mahalla], *Мазори Зогон* [Mazori Zogon] (арабско-таджикский) и другие.

Третья глава диссертации называется «**Анализ структурных особенностей топонимов оазиса**» и состоит из двух глав и нескольких подразделов. В диссертации топонимы оазиса Сурхон разделены на четыре группы по структуре: а) **простые топонимы (простые устойчивые); б) производные топонимы; в) сложные топонимы; г) топоним-словосочетания.**

Первая раздел третья глава называется «**Простые топонимы оазиса.** С точки зрения структуры в группу простых топонимов в основном можно включить следующие географические топонимы: 1) Географические топонимы таджикского происхождения, которые по существу относятся к группе общеиранских географических топонимов: *Кат*, *Канд*, *Корез*, *Ангор*, *Андиджон*, *Анхор*, *Аргун*, *Газа* ...; 2) Географические топонимы, которые представляют собой арабские заимствованные слова, вошедшие в лексический состав таджикского языка после арабских завоеваний под предлогом введения ислама и играющие роль в наименовании местностей: *Аллаб*, *Минор* / *Манор*, *Мазор*, *Мунчок*, *Равот*, *Сайхан*, *Махалля* ...; 3) тюрко-узбекские топонимы, возникшие в результате военных атак и переселением и завоеванием обширного Арийского оазиса кочевыми тюрками и вошли в лексический состав таджикского языка и сыграли роль в наименовании местностей: *Барлос*, *Бахмал*, *Бугаджили*, *Джолти*, *Джилга*, *Кочар*, *Кумир* ...; 4) Среди топонимов оазиса Сурхон есть устойчивые словосочетания, которых также можно назвать простыми словами. Если таких топонимов разделить на компоненты, они потеряют свое основное значение. Таких слов целесообразно восстановить только при сравнении: *Ангор*, *Андижан*, *Аргун*, *Байсун*, *Камри*, *Каризат*.

Вторая раздел третья глава называется «**Производные топонимы оазиса**». Производные топонимы состоят из той группы топонимов, которые имеют корень и топоформант: **а) с формантом -а**. Этот топоформант участвует в образовании ряда топонимов оазиса Сурхон. Следует отметить, что топоформант примыкая, в основном к сложным словам, принимают участие в образовании двухступенчатого словообразования: *Ду + об + а* [Ду + āb + a], название горы в Дарбанде, Байсунский район, *Сел+рах+а* [Sel + rah + a], название населенного пункта в селе Сина Дехнавского района и так далее. Такие топонимы образуются по модели смешанного сложного слова. Формантом **-а** также «образуется имя предмета, которая похожа на первый предмет: *Афгон+а* [Afūān+ a], *Дахан+а/Дахан/Дахон-а*[Dahān + a], *Домана /Доман/ Доман+а* [Даман+а], *Жиз+а* [Jiz+a], *Нов + а* [Nāv+a]; **б) с формантом -зор[-zār]**. Этот топо- формант в оазисе Сурхон употребляется с существительными, выражающие названия растений и растительности, указывающих на местность, где в изобилии встречается тот или иной вид растения: *Бутта + зор = Буттазор* [Buttazār] название горной местности, *Рова + зор = Ровазор* [Rāvazār] название местности в Байсуне, то есть место, где много растет лекарственное растение «рова», место, где растение «рова» растет в изобилии. *Ма[р]г+зор=Маргзор*[Marγzār]-название местности в Шерабадском районе; **в) с формантом -истон//-стон [-istān/-stān]**. В образовании топонимов этот формант считается одной из наиболее продуктивных суффиксов, которые обозначают место проживания, среду обитания и изобилие предметов, и встречаются много топонимов с данным суффиксом на территории оазиса Сурхон: **Боғистон** [Bāyistān] название деревни, **Кӯхистон** [Kuhistān] название местности и деревни, **Гармистон** [γarmistān] название горной местности ...; **г) с формантом -дон [-dān]**: этот формант играет важную роль в образовании топонимов оазиса Сурхон: **Вордон** [Vārdān] - древнее поселение вблизи Тирмида, **Хумдон** [Xumdān] - название селения в Байсуне, **Ширдон** [Širdān] – название местности в селении Сина Денауского района ... ; **д) с формантом -й [-i]** : Участие этого топоформанта мы наблюдали в образовании ряда топонимов оазиса Сурхон, которые выполняют в основном две функции: 1) образуют от прилагательного существительное: **Тундӣ** [Tundi], название горы на территории Байсуна, **Качҷӣ** [Kajji], название вершины горы в Байсуне, **Борики** [Bāriki], название место в дороги, **Пастӣ** [Pasti], название степи на территории села Хондиза; 2. Принадлежность земли, сада, степи и т.д. тому или иному лицу, выражаемая в форме словосочетания-топонима: **Замини Халилӣ** [Zamini xalili] земля, **Боғи Бобой** [Bāji bābāi] сад. Данный формант также означает принадлежность к тому или иному месту: **Балхи** [Balxi] - название проезда, **Кӯлобӣ** [Kulābī] - название махалли (квартала) ...; **е) с формантом -ҷӣ [-čī]** : этот суффикс является словообразовательным, при помощи которого образуются существительное от существительных, указывающие на человека и его профессию: **Гидамчи** [Gilatčī], название махалли, **Бузчи** [Bizčī], название махалли, **Тудачи** [Tudačī], название села в Алтынсойском районе и др.; **ж) Форманты -ак, -акак [-ак, -акак]** в таджикском языке являются уменьшительно-ласкательными

суффиксами, которые образуют новые слова и играют важную роль в образовании топонимов оазиса Сурхон: **Сангак** [Сангак], название реки, **Хавзак** [Havzak], топоним, **Тутак** [Тутак], название сада, **Сурхак** [Сурхак], топоним, **Рудак** [Рудак], древнее название реки Сангардак (ср. Рудь и Рудак в районе Пенджикент и Рудак в Самаркандской области), **Кухак** [Kuhak], древний топоним, **Новандак** [Nāvandak], название деревни в Байсуне, и т.д. Место употребления данного топоформанта можно определить следующим образом:

- имеет уменьшительное значение, по отношению к другому предмету: **Санг+ак** [Sang+ak] - название местности в Байсунском районе, **Хавз + ак** [Havz+ak] - небольшой бассейн, гидроним, в Шерабаде; **Кул+ак** [Kul+ak] - небольшое озеро, гидроним, в Шерабаде;

- употребляется с названиями растений и используется как синоним суффикса **-зор**. **Тут+ак** [Tut+ak], название участка земли в селе Сайроб Байсунского района, **Гуш+ак** [yuš+ak], название горы (от названия горного дерева «гуш»), **Бед+ак** [Bed+ak] топоним, **Марг+ак** [Mary+ak], название горы, от согдийского слова $m*ry*k$ =

- указывает на местность: **Кух+ак** [Kuh+ak] на территории села Хондиза, **Руд+ак** [Rud+ak], на территории села Хуфар Сариосиё, **Хисор+ак** [Hisār+ak], название места в Сариосийском районе, **Шах+ак** [Šax+ak], топоним и т.д. ;

- указывает на сходство местности с каким-либо предметом: **Сурх+ак** [Surx+ ak], топоним, **Нованд+ак** [Nāvand+ak], топоним, **Сиёр+ек** [Siyār+ek], топоним, **Нов+ак** [Nāv+ak], название места, где есть утёс, похожий на лоток, жёлоб.

з) с **формантом-ча**. Этот суффикс фактически является формообразовательным суффиксом и который постепенно стал словообразовательным. Данный суффикс играет большую роль в образовании многих топонимов в Сурханском оазисе, некоторых приводим в качестве примера: **Бог+ча** [Bāy+ča], название деревни в Сариосиё, **Кургонча** [Quryon+ ča], название села в Байсуне, **Дарча** [Dar+ča], название деревни в Байсуне, **Зиракча** [Zirak+ča], название деревни в Байсуне, **Тандирча** [Tandir+ča], название деревни в Байсуне, **Саройча** [Sarāy+ča], название села в Байсуне, **Сойча** [Sāy+ča], название села в Байсуне и др. В результате анализа материалов по топонимии выяснилось, что на самом деле суффиксы **-ча**, **-ак**, **-акак** активно участвовали в образовании топонимов в Сурханском оазисе или Чагониён и образовали топонимы с уменьшенным размером, чем их окружающих.

и) с **формантом -гар [-gar]**. Данный суффикс образует от существительного существительные, обозначающие человека и его профессию, и играет значительную роль в образовании топонимов оазиса Сурхон: **Халво+гар** [Halvā+gar], название квартала, **Челон+гар** [Čelān+gar], название квартала, **Коса+гар** [Kāsa+gar] название квартала ...;

к) топоформант **-он**. Это формант образующий топоним также является формообразующим суффиксом, с помощью которого часто образуются существительные во множественном числе, и в рассматриваемых топонимах также выполняют ту же функцию: **Чашмаи Говон** [Čašmai Gāvān – пастбище], **Чори Аспон** [Cāri Aspān – пастбище]. Словосочетание-топоним Чори Аспон

образован от смешения согдийского и таджикского языков, первая часть которого - *Чор* + и из согдийско-ягнобского <čār - узкое ущелье (- и изафет) + аспон-аспхо, означающее узкое или ущелье для выпаса лошадей. Ср.: Чоре (село в Айнинском районе, со значением узкое, село в узком ущелье) и т.д.

л) Топонимы, образованные тюрко-узбекским формантом **-ли**: *Ирон+ли* [Irān+li], *Бормоч+ли* [Bārmāč+li], *Чунокли* [Čurāq+li] и другие.

Третья раздел третья глава называется «Сложные топонимы оазиса». Сложные топонимы состоят из двух и более слов и делятся на две группы по семантическим отношениям между их составными частями: сложносочиненные топонимы и сложноподчиненные топонимы. Следует отметить, что в языкознании образование сложноподчиненных топонимов относится к аффиксоидам. *Аффиксоиды* – это самостоятельные корневые морфемы, которые употребляются в словообразовании как аффикс [суффикс и префикс].

Принимая во внимание этих особенностей, мы также используем префиксы и суффиксы для определения структуры сложноподчиненных топонимов оазиса Сурхон, в интересах исследования, так как данные слова сейчас используются в таджикском языкознании как таджикский эквивалент лингвистического термина: *Дар+банд* [Dar+band], название села, *Зар+камар* [Zar+kamar], название села, *Кум+ кургон* [Qum+ qurğān], название района и поселка, *Джар+ кургон* [Jar+qurğān], название района и поселка, *Санг+гардак+дарё* [Sang+gardak+daryā], название реки и местности, *Хон+диза//Хон+чиза* [Xān+diza/ Xān+jiza] и так далее. Сложные топонимы оазиса Сурхон образуются в основном по модели сложноподчиненных слов. В этой группе топонимов оазиса основным компонентом является существительное и подчиняет себе другие части речи, которые можно сгруппировать следующим образом: а) **существительное+существительное**: *Зар+камар* [Zar+kamar], *Кургон+тош* [Qurğān+tāš], *Лабисой* [Labi+sāy], *Джувори+ноя* [Juvāri+pāya], *Нахуд+ноя* [Naxud+pāya], *Якка+тол* [Yakka+tāl]...; б) **прилагательное+существительное**: *Сабз+кух* [Sabz+kuh], *Сиёсанг* [Siyā+sang], *Чандара* [Čar+dara]...; в) **числительное+существительное**: *Ду+арик* [Du+ariq], *Якка+тол* [Yakka+tāl], *Якка+арча* [Yakka+arča], *Чор+дара* [Čār+dara]...; г) **существительное+основа глагола**: *Дар+банд* [Dar+band], *Заргар+гузар* [Zargar+guzar], *Катар+гузар* [Katar+i+guzar], *Хар+пар* [Xar+par]...; д) **существительное+основа глагола+существительное**: *Санг+гардак+дарё* [Sang+gardak+daryā], *Дег+рез+хона* [Deg+rez+xona]; д) **существительное+причастие**: *Музафар+парида* [Muzaffar+parida], *Расул+парида* [Rasul+parida], *Махаррахим+парида* [Maharrim+parida], *Азогаишта* [Ajā+gasta]...; е) **существительное+существительное+причастие**: *Нодира+санг+зада* [Nādira+sang+zada]... Следует отметить, что сложные топонимы данного оазиса образуются не только на основе моделей двух именных частей речи, но и путем добавления к ним суффиксов: 1) сложные топонимы с формантом «-а»: числительное+существительное+а: *Ду+рах+а* [Du+rah+a], *Ду+об+а* [Du+āb+a], *Чор+рах+а* [Čār+rah+a]...; 2) сложные топонимы с формантом «-ак»: существительное+существительное+основа настоящего времени глагола+ак: *Барф+об+кунак* [Barf+āb+kunak], *Гусола+хай+кунак* [Gusāla+hay+kunak]...; 3) сложные топонимы с топонимобразующим

суффиксом «-и»: существительное+изафет+существительное+ основа настоящего времени +и: *Мури Сангиосиёфурори* [*Muri Sangiāsiyāfurāri*] название горы, уступа горы...; 4) сложные топонимы, с топонимообразующим суффиксом «-хо//-о»: числительное+ существительные: *Си+туда+хо* [*Si+tuda+hā*], *Сидабарозо / Сиюду барозо* [*Sida+barāzā*], топоним.

Четвёртое раздел третья глава называется «Словосочетание-топонимы». Словосочетание-топонимы оазиса Сурхон в основном состоят из частей *об* и *сар* как основного компонента и с помощью изафетной связки *-и* связаны с подчиненным компонентом: *Оби гарм* [*Ābi garm*], *Оби заранг* [*Ābi zara ng*], *Оби калон* [*Ābi kalān*], *Оби равон* [*Ābi ravān*]...; Топоним-словосочетания оазиса Сурхон целесообразно сгруппировать следующим образом: а) *именные словосочетания* (существительное+и+ существительное): *Об+и чашма* [*Āb+i časma*], *Об+и ях* [*Āb+i yax*], *Сар+и бозор* [*Sar+i bāzār*], *Сар+и гузар* [*Sar+i guzar*]; б) *именные словосочетания* (существительное+прилагательное): *Об+и гарм* [*Āb+i garm*], *Об+и заранг* [*Āb+i zarang*], *Об+и калон* [*Āb+i kalān*]; в) *именные словосочетания* (существительное+ прилагательное+числительное): *Мур+и Сабз+и Якум* [*Mur+i Sabz+i Yakum*] гора; г) *именные словосочетания* (существительное+ существительное + прилагательное): *Пасту+и Хок+и Сурх* (топоним).

Необходимо отметить, что большую группу топонимов оазиса Сурхон, сформированных по модели изафетного словосочетания, образованы с помощью терминов-индикаторов: 1) с термином-индикатором «об» (вода): *Оби чашма* [*Ābi Časma*], *Оби ях* [*Ābi yax*]; 2) с термином-индикатором «сар» (начало, голова): *Сари бозор* [*Sari bāzār*], *Сари гузар* [*Sari guzar*]; 3) с термином-индикатором «масджид»(мечеть): *Масджиди Саидмуродхон* [*Masjidi Saidmurādxān*], *Масджиди Султонбобо* [*Masjidi Sultānbābā*]; 4) с термином-индикатором «мазор» (священное место): *Мазори Эшонүлдӣ* [*Mazāri esānuldi*]; 5) с термином-индикатором «махалла» (жилой квартал): *Махаллаи Чинор* [*Mahallai Činār*]; 6) с термином-индикатором «хам»: *Хами баланд* [*Xami baland*]; 7) с термином-индикатором «қишлоқ» (деревня, село, селение): *Шохол қишлоқ* [*Sāxāl qislāq*] - название деревни; 8) с термином-индикатором «корвон» (караван): *Корвони Сурх* [*Kārvāni Surx*] - название ущелья и т.д .; 9) с термином-индикатором «бог» (сад): *Боги Гуто* [*Bāji Jutā*] сад; 10) с термином-индикатором «осиё» (мельница): *Осиёи Боло* [*Āsiyāi Bālā*] топоним; 11) с термином-индикатором «пар» (перо): *Парметан* [*Parmetan*] название деревни, *Парчоп* [*Parčār*] топоним; 12) с термином-индикатором «пустин» (шуба, тулуп, дубленка): *Пустингузар* [*Pustinguzar*] название квартала, *Пустиндара* [*Pustindara*] название деревни; 13) с термином-индикатором «теппа» (холм): *Теппаи Бозор* [*Terai Bāzār*]; 14) с термином-индикатором «дарё» (река): *Дарёи Кургонча* [*Daryāi Qurjānča*], *Дарёи Панджоб* [*Daryāi Panjāb*]; 15) с термином-индикатором «дара» (ущелье): *Дарай Ниҳон* [*Darai Nihān*] название деревни и т.д.; 16) с термином-индикатором «кӯҳ» (гора): *Кӯҳи Сафед* [*Kuhi Safed*] название горы, *Кӯҳи Сиёҳ* [*Kuhi Siyāh*] название горы и т.д.; 17) с термином-индикатором «занг» (ржавчина, колокол): *Зангариқ* [*Zangariq*] название арыка, *Зангтеппа* [*Zangteppa*] название холма; 18) с термином-индикатором «дашт»

(*стеня*): **Дашти Калта** [Dasti Kalta] *стеня*, **Дашти Калтатой** [Dasti Kaltatāy] название деревни, **Дашти Чинор** [Dasti Ćinār] название деревни и т.д.; 19) с термином-индикатором «*нова*» (*жёлоб, водосток, лоток*): **Нова Булок** [Nāva Bulāq] название села, **Нова Ариқ** [Nāva Ariq] название ручья и т.д.; 20) с термином-индикатором «*бозор*» (*базар*): **Бозорбоши** [Bāzārbāsi] название квартала, **Бозортеппа** [Bāzārteppa] название селения и т.д.; 21) с термином-индикатором «*санг*» (*камень*): **Санги Гар** [Sangi Gar] название холма и т.д.; 22) с термином-индикатором «*чашма*» (*родник, источник*): **Чашмаи Араб** [Ćasmai Arab] название местности, **Чашмаи Канда** [Ćasmai Kanda] название родника, **Чашми Амирон** [Ćasmai Amirān] название селения и т.д.; 23) с термином-индикатором «*қалъа*» (*крепость*): **Қалъаи Ботурхуча** [Qal`ai Bāturxūja] название крепости, **Қалъи Пасурхӣ** [Qal`ai Pasurxi] название местности и т.д.; 24) с термином-индикатором «*ҳавз*» (*бассейн, хауз*): **Ҳавзи Пасурхӣ** [Havzi Pasurxi] название местности, **Сари Ҳавз** [Sari Havz] название местности и т.д.; 25) с термином-индикатором «*сой*» (*ручей*): **Сойи Давлатхуча** [Sāyi Davlatxūja] *пастбище* и т.д.; 26) с термином-индикатором «*ҷӯ/ҷӯбор*» (*арык, ручей, канава*): **Ҷубори Нав** [Jubāri Nav] *ручей*, **Ҷӯи Чаппагардун** [Jui Ćappagardun]. Следует отметить, что некоторым компонентам словосочетаний даются толкования: **Ҷубори Шахи Тур** (*ручей*); 27) с термином-индикатором «*چار*» (*овраг, пропасть, обрыв*): **Чаррои Сурх**, **Чаррои Мирзои Ҳоҷӣ** [Jarrāi Mirzā Hāji] и др.

Таким образом, топонимы оазиса Сурхон по структуре делятся на простые (простые устойчивые), производные, сложные и словосочетания-топонимы.

В **заключении** полученные результаты представлены в кратке следующим образом:

1. Нет значительных исследований по топонимии оазиса Сурхон по сей день, наша диссертация является первым шагом в исследовании и изучении топонимов оазиса, при рассмотрении которой столкнулись с рядом проблем, в частности по структуре топонимов и их языковой принадлежности, на основании которых выводы представлены в этом контексте [1-М].

2. Оазис Сурхон очень богат топонимами и насчитывает более 1000 наименований. Следует отметить, что ни одно из этих названий не является случайным, и большинство из них по своему значению очень содержательны, что свидетельствует о древней мудрости предков, и их анализ и исследование имеют особое значение [6-М].

3. Топонимы оазиса Сурхон по своей структуре делятся на следующие группы: а) простые топонимы; б) производные топонимы; в) сложные топонимы; г) топонимы-словосочетания. Данные типы топонимов образованные по модели изафетных словосочетаний и сложные топонимы охватывают относительно большой процент топонимов оазиса Сурхон [4-М].

4. Анализ и исследование топонимов оазиса Сурхон показал, что префиксы менее продуктивны, чем суффиксы, и вносят небольшой вклад в образовании топонимов и микротопонимов региона [4-М].

5. Наряду с большим количеством таджикских топоформантов оазиса мы наблюдали группу согдийских топонимов, которые вносят значительный вклад в образовании географической топонимов [4-М].

6. Большинство согдийских топонимов оазиса Сурхон с географическими топонимами других регионов согдийского языка (включая Ягноб и другие районы Зеравшанской долины) имеют общую историческую судьбу, и эта общность свидетельствует о том, что эти топонимы использовались в речи жителей этих регионов на протяжении многих лет [6-М].

7. Большинство топонимов и микротопонимов оазиса Сурхон, помимо того, что являются термином для выражения географических названий, являются неотъемлемой частью ресурса лексического состава языка его жителей и отражают специфические особенности этого региона [2-М].

8. С точки зрения лингвистического происхождения, топонимы этого района в основном имеют согдийское происхождение, но его микротопонимы в основном исконные таджикские слова [5-М].

9. Наряду с иранскими топонимами оазиса, которые составляют большинство из них, нам встретились арабские и тюркские микротопонимы, которые не имеют долгой истории в топонимике и образовались под влиянием языка жителей [2-М].

10. При определении лексического значения и языкового происхождения топонимов и микротопонимов оазиса мы натолкнулись на группу существительных, происхождения которых неизвестно [1-М].

11. Основная часть антропотопонимов оазиса Сурхон образованы из мужских имен арабского происхождения и различных специальных терминов-индикаторов оазиса [6М].

12. Семантический анализ микротопонимов оазиса Сурхон доказывает, что большинство географических топонимов данного оазиса существовали на основе географических терминов, зоонимов, фитонимов, антропонимов, этнонимов и имен собственных [3-М].

13. Основными причинами появления антропонимов оазиса связаны с созданием садов и открытием земель, построением домов и мостов, хижин и т.д. тем или иным человеком и с людьми, столкнувшимся с несчастными случаями [включая падение со скал, убийство некоторых людей в определенных местах] [5-М]

14. Микротопонимы, образованные по названиям растений, вносят значительный вклад в систему топонимов оазиса. Топонимы этого оазиса, называемые фитотопонимами, образованы в основном от названий растений и топонимообразующих формантов. Причина для обозначения разных местностей таким образом в том, что тот или иной тип растений больше растет в этом месте, и даже присутствие одного или двух деревьев или растений привело к добавлению его названия к фитонимам. [1-М].

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЯ

Из исследования материалов и проблем, затронутых в диссертации, видно, что он является первым комплексным и монографическим исследованием по топонимике Сурханского оазиса. Поэтому после глубокого рассмотрения данной темы можно предложить практическое использование результатов исследования следующим образом:

1. Настоящая диссертация может быть полезна исследователям и специалистам в области филологии и, в частности, по истории языка, ономастики, топонимии и т.п. в исследовании образования исторических названий той или иной местности, их лексический и структурный анализ.

2. Материал, представленный в диссертации, полезен для ознакомления широкому кругу читателей и любителей топонимии, истории таджикского языка и исторических топонимов оазиса, что способствует именованию этих топонимов.

3. Диссертация может помочь магистрантам, докторантам Ph.D и другим соискателям ученых степеней в освоении методики и определении подходов исследовательской работы.

4. Материал диссертации может быть использован при подготовке учебников, научных статей и монографий, организации факультативных курсов по истории таджикского языка, исторической ономастике, топонимике, исторической диалектологии и др. на филологических факультетах высших учебных заведений и педагогических колледжей страны.

5. Принимая во внимание аспект, основу и историческую значимость оазисных топонимов, их целесообразно исследовать и рассматривать всесторонне как лингвистически и исторически значимую группу слов при исследовании и преподавании истории таджикского народа.

6. Для определения уровня взаимовлияния языков предлагается учитывать топонимы оазиса как исторически сложившиеся лексические единицы в качестве основного критерия и основной единицы измерения при его определении.

7. При подготовке «Словаря географических топонимов», который официально разрабатывается, рассматривается и утверждается Комитетом по языку и терминологии, должны быть учтены исследования топонимистов по данной теме, и исконные топонимы таджикского языка должны быть включены в список географических названий в разделе исторических топонимов.

НАУЧНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ:

I. Статьи, опубликованные в рецензируемых журналах ВАК при Президенте Республики Таджикистан

- [1-А]. Турсунова, М. Шарҳи баъзе номвожаҳои чуғрофии воҳаи Ҳисор дар осори таърихӣ [Текст] / М. Турсунова // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2016. – №4/5. – С.76-81.
- [2-А]. Турсунова, М., Ҳомидов, Д. Шарҳи гидронимҳои Чағонрӯди таърихӣ дар манбаҳои хаттӣ [Текст] / М. Турсунова, Д. Ҳомидов // Вестник Таджикского государственного педагогического университета имени С.Айни. – Душанбе, 2017. – №1/2 (68-69). – С.90 - 94.
- [3-А]. Турсунова, М. Вижагиҳои сохтори топонимҳои Чағонрӯди таърихӣ [Текст] / М. Турсунова // Вестник Таджикского государственного педагогического университета имени С.Айни. – Душанбе, 2018. – № 2 (74). – С.128 - 137.
- [4-А]. Турсунова, М. Баъзе вижагиҳои забони гидронимҳои Чағонрӯд [Текст] / М.Турсунова // Вестник Таджикского государственного педагогического университета имени С.Айни. – Душанбе, 2018. – № 5/1 (77). – С.113 - 117.
- [5-А]. Турсунова, М. Таҳлили лингвистикии оронимҳои воҳаи Сурхон [Текст] / М. Турсунова // Вестник Таджикского государственного педагогического университета имени С.Айни. – Душанбе, 2019. – №6 (83). – С. 83 - 88.
- [6-А]. Турсунова, М. Баррасии қабатҳои луғавии топонимҳои воҳаи Сурхон [Текст] / М. Турсунова // Вестник Таджикского государственного педагогического университета имени С.Айни. – Душанбе, 2021. – №3 (92). – С.51 - 56.
- [7-А]. Турсунова, М. Баррасии луғавии этнотопонимҳо ва анротопонимҳои воҳаи Сурхон [Текст] / М.Турсунова // Вестник Таджикского государственного педагогического университета имени С.Айни. – Душанбе, 2022. – №5 (100). – С.68 - 72.

II. Статьи, опубликованные в научных сборниках и в других изданиях:

- [8-М]. Турсунова, М. Сурхон воҳаси топонимларининг луғавий (лексик) қатламларини ўрганиш [Текст] / М.Турсунова // Научный журнал Термезского государственного университета. – Термез, 2021. – № 1 (1). – С.171-181.
- [9-М]. Турсунова, М. Баррасии забони лойномҳои тоҷикии воҳаи Сурхон [Текст] / М.Турсунова // Проблема языкознание. – Душанбе, 2022. – №1 (1). – С.108-114.
- [10-М]. Турсунова, М. Сурхон воҳаси этнотопонимлари ва анротопонимларининг луғавий жиҳатдан ўрганилиши [Текст] / М.Турсунова // Научный журнал Термезского государственного университета. – Термез, 2022. – № 4. – С.143-147.
- [11-М]. Турсунова, М. Ибора-топонимҳои воҳаи Сурхон [Текст] / М. Турсунова // Журнал «Проблема языкознание». – Душанбе, 2023, №2 (3). – С. 85-88.

Ихтисораҳо ва аломатҳои шартӣ:

ав. – авестой
ак. – аккодӣ
ар. – арабӣ
арам. – оромӣ
афғ. – афғонӣ (пашту)
бал. – балучӣ
бохт. – бохтарӣ
вах. – вахонӣ
ванҷ. қад. – ванҷии қадим
ГЗАҲТ – Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик
дар. – дарӣ
курд. – курдӣ
лот. – лотинӣ
заб. фор. қад. – забони форсии қадим
заб. фор. м. – забони форсии миёна
ЗАҲТ – забони адабии ҳозираи тоҷик
мод. – модӣ
муқ. – муқоиса
мунҷ. – мунҷонӣ, мунҷӣ
осет. – осетинӣ (олонӣ)
пахл. – пахлави
рус. – русӣ
суғд. – суғдӣ
соғд. – соғдийский
тоҷ. – тоҷикӣ
турк. – туркӣ
узб. – узбекӣ
яғн. – яғнобӣ
юн. – юнонӣ

АННОТАТСИЯИ

диссертатсияи Турсунова Мунаввара Аъзамовна дар мавзӯи «Таҳқиқи лингвистии топонимияи воҳаи Сурхон», ки барои диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филология аз рӯи ихтисоси 10.02.01. – Забони тоҷикӣ пешниҳод шудааст.

Дар диссертатсияи номзади мазкур хусусиятҳои лексикӣ, маъноӣ, этимологӣ ва сохтори ҷойномҳои воҳаи Сурхон мавриди таҳқиқи баррасӣ қарор гирифта, мундариҷаи онро баррасии осори хаттӣ ба номҷойҳои воҳаи Сурхон нигаронидашуда, қабатҳои луғавӣ номҷойҳо, чун нуктаҳои маскунт, мавзеъҳои обӣ, сатҳи релефт, номи кӯҳу дара ва амсоли инҳо фаро мегиранд. Рисоланавис рушди нуктаҳои муҳимми луғавӣ, маъноӣ, этимологӣ ва паҳлӯҳои сохтори топонимҳоро аз даврони қадим то кунун зина ба зина нишон дода, роҳҳои шаклгирию рушди номвожаҳои ҷуғрофӣ, полионимҳо, зоониму фитотопониму анротопонимҳои мавзеи тадқиқро марбут ба марҳилаҳои рушди таърихӣ забони тоҷикӣ ба риштаи таҳқиқ қашидааст. Вижагии дигари таҳқиқоти мазкур дар он аст, ки рисоланавис ҷойномҳои воҳаи Сурхонро асосан дар пояи сарчашмаҳои таърихӣ боэтимоди сайёҳону ҷуғрофидонон ва таърихнависони гузаштаи юнонӣ, чинӣ, арабизабонони асримиёнагӣ ва шарқшиносони Арабу Юнон, Россияву Европа таҳқиқ кардааст. Рисоланавис зикр мекунад, ки дар созмонёбии ҷойномҳои воҳаи Сурхон аз аҳди қадим то даврони муосир саҳми забонҳои эронӣ чашмгиранд ва дар исботи фикри худ далелҳои бешро оид ба шарҳи ҷойномҳо меорад. Бояд гуфт, ки бо баррасиву таҳлили ҷойномҳо ҷиҳатҳои гуногуни кишрҳои гуногуни луғавӣ ин ё он забон ҳалли худро хоҳанд ёфт. Бозёфти илмӣ дар диссертатсия он аст, ки нахустинбор ҷойномҳои воҳаи Сурхонро тадқиқотчи аз ҷиҳати маънӣ, мансубияти забонӣ, шаклгирӣ ва созмонёбӣ, формантҳои топонимсоз ва ҷилоҳои маъноӣ дар шакли умум баррасӣ гардидааст. Таркиби рисола се боб фаро гирифта, асосан ҷиҳатҳои географӣ, сохторӣ ва маънии ҷойномҳои воҳаи Сурхон таҳлилу баррасӣ қарор гирифта, дар боби якум роҷеъ ба манбаъҳои таърихӣ, ҷуғрофӣ маълумот дода шуда, арзиши маводи ин манбаъҳо дар таҷассуми топонимҳои минтақа муайян карда шудааст. Дар бобҳои дувум ва сеюми рисола топониму микротопонимҳои воҳаи Сурхон аз ҷиҳати шаклгирию маънӣ мавриди омӯзишу таҳлил қарор дода шуда, рисоланавис роҷеъ ба ин паҳлуи кори илмӣ мисолҳои зиёде оварда, ақидаҳои хешро бо ин далелҳо вусъат бахшидааст. Дар робита ба ҳамин масъала махсусан шарҳи маъноӣ топонимҳои таърихӣ ва таҳлили сохтори онҳо хеле ҷолиб аст.

Аҳамияти назариявии диссертатсияро дар он дидан мумкин аст, ки ба воситаи таҳлилу ковишҳои паҳлуҳои лексикӣ ҷойномҳои воҳаи Сурхон роҷеъ ба баъзе вижагӣҳои луғавӣ ва услубӣ забони адабии тоҷикӣ, ба хусус роҷеъ ба кишрҳои луғавӣ забони тоҷикӣ, ки номҷойҳо дар он нақш доранд, ибрази андеша намудан мумкин аст ва хулосаҳои илмӣ ба даст омадаро дар таълифи китобҳои дарсии таърихӣ забони тоҷикӣ, номшиносӣ ва ҷуғрофияи таърихӣ муосири ин сарзамин, инчунин дар таҳияи фарҳангу луғатномаҳои топонимӣ гидронимӣ метавон истифода кард.

Аҳамияти амалии таҳқиқот дар он зоҳир мешавад, ки маводи рисолаи мазкурро дар дарсҳои лексионӣ, дар курсу семинарҳои махсус аз таърихӣ забони тоҷикӣ, ономастика, шевашиносӣ, таърихӣ кишварҳои Осиёи Марказӣ дар факултетҳои забону адабиёт, забонҳои Шарқ, таъриху бостоншиносӣ, ҳуқуқ ва дигар риштаҳои илмӣ башардӯстӣ истифода кардан мумкин аст ва ҳамчунин вожаҳои ономастикиро метавон дар фарҳангномаҳо истифода кард.

Калидвожаҳо: топонимия, ономастика, гидроним, дарё, шаҳрак, лимноним, потамоном, хавз, водӣ, забон, сохтор, номвожа, қадима, муродифҳо, об, дара, мавзеи обӣ, шаклгирӣ, инкишоф, корбурд, вожа.

АННОТАЦИЯ

диссертационной работы Турсуновой Мунаввары на тему «Лингвистический анализ топонимии оазис Сурхона», представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01. – Таджикский язык.

Реферируемая работа представляет собой попытку заполнить интерпретационную лакуну относительно топонимов оазис Сурхона. В диссертации в первые исследованы словарные, семантические, этимологические и структурные особенности топонимики оазис Чаганруда, а также территории имеющие отношение к вышеназванной местности. Исследователь показал динамику развития словарного состава, семантики, древних времён до настоящего времени, пути и способы возникновения и изменения названий водных мест, городов и городков, исследовал оронимы, комонимы и этнотопонимы, охватив 3 этапа оазис развития иранских языков, в том числе западного и восточного. Одной из отличительных особенностей научного исследования является то, что автором проведено исследование на основе достоверных источников древнегреческих и китайских историков средних веков и востоковедов России и Европы. Исследователем подчеркивается что среди топонимов указанной местности, следует выделить топонимы иранских языков в их формировании им приведено множество доказательств для подтверждения данной мысли, в частности относительно топонимов. Важно отметить, что в диссертации на основе изучения и анализа географических названий были выделены различные стороны словарного состава того или иного языка.

Научная новизна данного исследования заключается в том, что в ней впервые топонимика Чаганруда исследована с точки зрения структуры, семантики, происхождения и формирования, топонимы и их составляющие и оттенки значений, как одно целое. Диссертация состоит из 3-х глав, в которых изучены географические, структурные и семантические особенности топонимики изучаемой местности. В первой главе представлены сведения об исторических и географических особенностях исследуемой региона, и определены их значение и роль в формировании топонимики. Во второй и третьей главах топонимы и микротопонимы региона рассматриваются подтверждением его мыслей. Особенно интересны в этом отношении исследования значений исторических топонимов и их структурный анализ.

Значимость научного исследования заключается в том, что исследовании и анализ словарного состава топонимов оазис Чаганруда имеет отношение к некоторым лексическим и стилистическим особенностям таджикского литературного языка, в частности лексическому пласту таджикского языка, включающему названия местностей, что позволяет делать определенные научные заключения. Выводы, полученные в результате исследования, могут быть использованы в составлении учебников по истории ономастики, топонимики оазис и современного Чаганруда, а также топонимических и гидронимических словарей. Практическое значение исследования заключается в том, что материалы данной работы, могут быть использованы на лекционных и семинарских занятиях по истории таджикского языка, ономастики, диалектологии, истории народов Центральной Азии филологическом, историческом, юридическом и других факультетах, а также можно использовать при составлении словарей.

Ключевые слова: топоним, ономастика, гидроним, река, городок, лимноним, потамоним, бассейн, долина, язык, структура, географические названия, древние, синонимы, вода, ущелья, водные местности, становление, формирование, использование, слова.

ANNOTATION

of Tursunova Munavvara's dissertation on the topic "Linguistic analysis of the toponymy of historical Surkhon", submitted for the degree of Candidate of Philology in the specialty 10.02.01. – Tajik Language.

This candidate's dissertation takes into consideration the lexical, semantic, etymological and structural features of the toponyms of Surkhan oasis and, and its content directed to the examination of manuscripts focused on toponyms of Surkhan oasis, includes their lexical layers, such as settlements, water locations, relief levels, names of mountains and valleys, and etc.

The researcher has shown the development of important lexical, semantic, etymological points and structural aspects of toponyms from the ancient times to the present, and researched the ways of formation and development of geographical names, polyonyms, zoonyms, phytotoponyms, and anthroponyms of the research area related to the stages of the historical development of the Tajik language which covered 3 stages of the development of Iranian languages, including western and eastern. Another feature of this study is that the author of the thesis researched the place names of the Surkhan oasis mainly on the basis of reliable historical sources of travelers, geographers and historians of the past Greek, Chinese, medieval Arabic speakers and Arab-Greek, Russian and European orientalis. The researcher emphasizes that among the toponyms of the pointed area, the toponyms of the Iranian languages should be distinguished and their formation is presented by multiple proofs for the confirmation of this idea, and in particular, the toponyms. It is important to note that in the thesis not based on the study and analysis of geographic names, were underlined various parts of the vocabulary of that or another language.

The scientific novelty of this research is that Chaganrud toponymy is studied for the first time from the point of view of structure, semantics, origin and formation, toponymy and its components, and the origin of meanings as one whole. The dissertation consists of 3 chapters, in which geographical, structural and semantic toponymic features of the researched area are studied. In the second and third parts of the work the toponymy and microtoponymy of the region are under discussion, they are viewed as confirmation of his thoughts. In this regard especially interesting the study of the meanings of historical toponyms and their structural analysis.

The significance of the scientific research is that the research and analysis of the vocabulary of toponyms of the Chaganruda oasis is related to some lexical and stylistic features of the Tajik literary language, in particular the lexical layer of the Tajik language, which includes the names of localities, which allows us to draw certain scientific conclusions. The results obtained from the research can be used in the compilation of onomastic and toponymic history books of modern Chaganrud, as well as toponymic and hydronymic dictionaries. The practical significance of the research is that the materials of this work can be used in lectures and seminars on the history of the Tajik language, onomastics, dialectology, the history of the peoples of Central Asia in philological, historical, legal and other faculties, and also can be used when compiling dictionaries.

Key words: toponym, onomastics, hydronym, river, town, limonym, potamonim, basin, valley, language, structure, geographical names, ancient, synonyms, water, canyon, water areas, foundation, formation, use, words.